

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

A K A D E M I YA

A. A. MAVLYANOV

M A N T I Q

TOSHKENT

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

A K A D E M I Y A

A. A. MAVLYANOV

M A N T I Q

Ma’ruzalar kursi

Toshkent 2006

87.4ya73
M-12

M-12 Mavlyanov A. A. Mantiq: Ma'ruzalar kursi. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2006. – 135 b.

Ushbu ma'ruzalar kursi mantiq fani bo'yicha Oliy va o'rta-maxsus kasb-hunar ta'limini rivojlantirish markazi tomonidan maqullangan namunaviy dastur asosida tuzilgan. Unda an'anaviy formal mantiq masalalari hozirgi zamon fan tili (ramziy belgilar, simvollar)dan foydalangan hamda huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari faoliyatining xususiyatlari inobatga olingan holda aks ettirilgan. Kitob ichki ishlar idoralari faoliyatidagi ayrim muammoli vaziyatlar va ularning yechimini ifodalovchi aniq misollar bilan boyitilgan bo'lib, o'quvchini o'ziga jalb qila oladigan uslubda yozishga harakat qilingan.

Huquqshunoslikka ixtisoslashgan oliy o'quv yurtlari, xususan IIV Akademiyasining tinglovchilari uchun mo'ljallangan.

BBK 87.4ya73

Taqrizchilar: falsafa fanlari nomzodi, dotsent **D. Fayzixo'jayeva;**
falsafa fanlari nomzodi, dotsent **D. A. Yusubov**

K I R I SH

Insoniyat azaldan muayyan qonuniyatlar doirasida harakat qilgan. Nafaqat inson, balki butun borliq, xoh u tabiat hodisalari, xoh inson anglay olmaydigan sirli olam bo'lsin, doimo o'ziga xos mantiqiylikka ega bo'lgan. Hech bo'lmaganda insonning o'zi bu hodisalar taraqqiyotiga mantiqiy izohni topishga harakat qilgan.

Xullas, inson va uning atrofida sodir bo'layotgan barcha hodisa, jarayonlar ham, inson tafakkurining taraqqiyoti ham hamisha muayyan mantiqiylikka bo'ysungan

Shu o'rinda, ko'p yillardan buyon mantiq ilmini o'zining darslik va o'quv qo'llanmalarida targ'ib qilib kelayotgan olimlardan biri V. I. Kirillov¹ tabiat, jamiyat va inson munosabatlari o'rtasidagi o'zaro aloqadorliklarda obyektiv va subyektiv mantiqiylik borligini to'g'ri ajratib berganligini alohida e'tirof etishimiz maqsadga muvofiqdir. Chunki haqiqatan ham atrofimizda sodir bo'layotgan hodisalar, qolaversa tafakkurimizda kechayotgan jarayonlar ham ma'lum bir mantiqiylikka ega ekanligini doimo his qilib turamiz.

Mazkur kitobda barcha mantiqiy aloqadorliklar amal qiluvchi muayyan qoida haqida emas, aynan tafakkur mantiq'i haqida fikr yuritiladi. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, gap eng avvalo, tafakkur qonunlari va shakllarini o'rganuvchi formal mantiq deb ataluvchi fan haqida bormoqda.

Tahlillarimiz davomida an'anaviy hisoblangan formal mantiqni, uning hozirgi noan'anaviy bo'lgan ramziy mantiq singari boshqa yo'nalishlari bilan bir qatorda o'z nufuzini yo'qotmaganligini, aksincha, jamiyatimiz taraqqiyotining hozirgi o'zgarishlarga boy murakkab islohotlar davrida mustaqil fikrlay oladigan, dunyoqarashi keng bo'lgan ertangi kun mutaxassislarini tarbiyalashda yanada dolzarb ahamiyat kasb etayotganligini ko'rsatishga harakat qilganmiz.

Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganidek, bizga O'zbekistonning istiqboli va istiqloli haqida qayg'urishga, o'zining va o'z xalqining,

¹ *Кириллов В.И. Логика. – М., 2004. – С. 5.*

vatanning qadr-qimmati, or-nomusini anglab, uni himoya qilishga, yuksak g'oyalar, yangi fikriy kashfiyotlar, niyatlar og'ushida mehnat qilishga, iste'dodi, bor imkoniyatlarini, kerak bo'lsa jonini yurt istiqboli uchun eliga baxshida etishga da'vat etuvchi mustaqillik tafakkuriga ega bo'lgan yoshlar kerak².

Aynan shu ma'noda, mantiqiy va izchil fikrlovchi mutaxassis sifatida huquqni muhofaza qilish idoralari xodimini tayyorlashda mazkur kursning va unda taqdim qilinadigan turli xil mantiqiy o'yin va mashqlarning yordami katta bo'ladi, chunki tinglovchilar bu masalalarni tahlil qilish jarayonida o'zida to'g'ri fikrlash, qonun-qoidalariga amal qilish ko'nikmalari shakllanishining muayyan ilmiy-nazariy va me'yoriy asoslarini yaratishlari muqarrardir.

² Qarang: *Каримов И. А.* Ватан саждагоҳи каби муқаддасдир. Т.3. – Т., 1996. – 34-б.

1-mavzu. MANTIQ ILMINING PREDMETI VA AHAMIYATI

- Tafakkur – mantiq fanining bahs mavzui
- Fikrning mazmuni, shakli va mantiqiy qonunlari haqida tushuncha
- Tilning mantiqiy tahlili
- Mantiqning huquqshunoslik fanlari va amaliyoti uchun ahamiyati

1. Tafakkur – mantiq fanining bahs mavzui

Mantiq fan sifatida miloddan avvalgi IV asrda Qadimgi Gresiyada vujudga kelgan bo'lib, «logika» nomi bilan yuritilgan. Dastlab «logika» grekcha – «logos», ya'ni «so'z», «fikr», «aql», «qonuniyat» degan ma'nolarini anglatgan. Ayrim manbalarda ta'kidlanishicha, «Logika» tushunchasini birinchi bor ilmiy termin sifatida Demokrit o'zining «Mantiq to'g'risida» yoki «Qonun» asarida muomalaga kiritgan³. «Mantiq» so'zi esa arab tilidan olingan bo'lib, «tafakkur shakli va qonunlari haqidagi fan»⁴ degan ma'noni anglatadi. Hozirgi zamon ilmiy muloqotida «mantiq» terminining mazmuni ancha boyigan bo'lib, u turli ma'nolarda ishlatiladi. Chunonchi, «mantiq» termini bilan narsa va hodisalar taraqqiyotidagi o'zaro bog'lanish yoki tafakkur yordamida vujudga keladigan tushunchalarning aloqasi va bog'lanishi ifodalanadi. Agar so'z narsalarning tartibi, bog'lanishi, izchilligi xususida borsa – obyektiv mantiq, yoki aksincha, fikrlarning bog'lanishi, izchilligi, asoslanganligi, tafakkurning taraqqiyoti va qonuniyatlari haqida boradigan bo'lsa, tafakkur mantig'i yoki subyektiv mantiq tushuniladi. Shuningdek, mantiq, deganda tafakkur qonunlari va shakllarini o'rganuvchi fan ham tushuniladi. Keyingi tahlillarimizda aynan shu ma'nodagi mantiq haqida so'z boradi.

Mantiq ilmining asoschisi Arastu hisoblanadi. U o'zigacha mavjud bo'lgan mantiqqa oid barcha bilimlarni tartiblashtirib hamda o'zi yaratgan yangi ta'limotlar asosida boyitib, muayyan tizim darajasiga ko'tara olgan mutafakkirdir. Tafakkurning shakl va qonunlarini o'rganuvchi mazkur ilmni fan tarixida «formal mantiq» yoki «an'anaviy mantiq», yoxud «Arastu mantig'i» deb ham atashadi.

³Qarang: *Ивлев Б. Ю. Логика.* – М., 1976. – С. 3.

⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати / З. М. Маъруфов таҳрири остида. Т. 1. – М., 1981. – 446-б.

Fan taraqqiyotida formal mantiq bilan birga dialektik mantiq, matematik mantiq va intuitiv mantiq singari boshqa noan'anaviy tarmoqlar ham paydo bo'lib, rivojlana bordi. Jumladan, nemis olimi G. Leybnitsning (1646–1716) matematik mantiq haqidagi g'oyasi XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, mantiq ilmiga matematik usullarni tatbiq qilishda keng qo'llanila boshlashi voqelikka aylanib, buning natijasida simvolik (ramziy) mantiq vujudga kela boshladi. Yana bir mashhur nemis mutafakkiri Gegel (1770–1831) o'zi yaratgan falsafiy tizimda markaziy o'rin egallovchi dialektik usulni mantiqqa tatbiq etishga harakat qildi. Marksizm falsafasi esa boshlangan ishni oxiriga yetkazdi, ya'ni Gegelning mantiqqa tatbiq etilgan idealistik falsafiy tizimini materialistik nuqtai nazardan qayta ishlab, obyektiv olamning dialektikasini bilish metodi sifatida xizmat qiluvchi dialektik mantiqni yaratdi.

Shu tariqa vujudga kelgan dialektik mantiq tafakkurning paydo bo'lishi, o'zgarishi va rivojlanishini muayyan prinsip, qoida hamda talablar asosida o'rganuvchi fan sifatida shakllana boshladi. Leybnis asos solgan matematik mantiq negizida intuitiv mantiq, modal mantiq, konstruktiv mantiq, logitsizm kabi yangi tarmoqlar paydo bo'lib, rivojlana bordi. Mazkur yangi tarmoqlarning rivojlanishi natijasida an'anaviy mantiq ilmiga matematik usul va ramziy belgilarning kirib borishi tobora kuchayib bordi. Bu esa Arastu yaratgan mantiqning dialektik mantiq yoki matematik mantiq kabi boshqa yangi paydo bo'lgan tarmoqlardan ajralib qolishiga olib kelgani yo'q, aksincha, hozirgi kunda formal mantiq yanada rivojlanib, o'zining maxsus formallashgan tili, muayyan metod va usullariga ega bo'lgan fan sifatida o'z ahamiyatini oshirib bormoqda. Buning isbotini mazkur fanning oliy ta'lim tizimida mustaqil kurs sifatida o'qitilishida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Mantiq fanining o'rganish obyekti *tafakkur* hisoblanadi. Tafakkurni esa, o'z navbatida, *falsafa*, *psixologiya*, *kibernetika* kabi boshqa ko'pgina fanlar ham o'rganadi.

Falsafa tafakkurning borliqqa, dunyoga bo'lgan munosabati bilan shug'ullanadi. Shu ma'noda falsafa inson ongi, tafakkuridagi dunyoviy bilimlar, qarashlar tizimini o'rganishi bilan kishilarning dunyoqarashi haqida ta'lim beradi.

Fiziologiya tafakkurning tabiiy asosini, ya'ni inson miyasi faoliyatidagi fikrlash jarayonining mexanizmini tahlil qiladi. Fiziologik jarayonsiz inson miyasida sezgi, idrok, tasavvur, xotira, xayol, hissiyot, fikrlash kabi jarayonlar yuz bermaydi.

Psixologiya esa tafakkurning normativ rivojlanishi, uning vazifalarini boshqa ruhiy holatlar (sezgi, idrok, tasavvur, xotira, xayol, diqqat va shu kabilar) bilan aloqasini inson faoliyatining natijasi sifatida o'rganadi. *Psixologiya* fikrlashning taraqqiyoti, yuzaga kelish qonuniyatlari, turli bosqichlardan iborat ruhiy jarayonlarning aloqasini o'rganadi. Demak, u tafakkurni jarayon sifatida o'rganish bilan birga, undagi boshqa ruhiy holatlarni, ongli va ongsiz bosqichlarni ham o'rganadi. Mantiq esa boshqa fanlardan farqli o'laroq, tafakkurning shakl va qonunlarini o'rganadi.

Demak, mantiq, ya'ni biz o'rganayotgan formal mantiq tafakkurning shakllari va qonunlarini o'rganuvchi fan sifatida bilish jarayoni bilan bog'liq masalalarni ham tahlil qiladi. Shu o'rinda insonning bilish jarayoni o'z mohiyati va tabiatiga ko'ra o'zaro farq qiluvchi ikki bosqichdan iborat ekanligini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Dastavval inson dunyoni sezgi, idrok, tasavvur kabi hissiy bilish shakllari orqali taniydi. Keyingi bosqich aqliy bilish bilan bog'liq bo'lib, u tafakkurning tushuncha, hukm va xulosa kabi shakllarida namoyon bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, hissiy bilishning asosiy shakllari uchta bo'lib, ular *sezgi*, *idrok* va *tasavvurdir*. Hissiy bilishning bu uch zaruriy ko'rinishlari muhim xususiyatlarga ega.

Sezgilar olam narsalarining ayrim tomonlarini aks ettiradi. Chunonchi, olamni sezgilar vositasida aks ettirganimizda uning ba'zi tomonlari sariq, qizil, ko'k rangda ekanligi, dumaloqligi ko'z o'ngimizda gavdalanadi.

Idrok sezgiga nisbatan ancha murakkab bo'lib, u sezish asosida vujudga keladi. Idrokda predmetlarning ayrim xossalari emas, balki butun holi aks etadi.

Masalan, daraxtni ko'rganimizda uning qanday bargliligi, qaysi daraxt turiga mansubligi, mevali – mevasizligi va shu kabilar haqida o'ylasak-da, lekin u baribir tasavvurimizda yaxlit holda, faqat daraxt sifatida aks etadi.

Hissiy bilishning yuqori bosqichi tasavvurdir. Tasavvur – narsalar va narsalarning xususiyatlarini bevosita ular bilan bog'liq holda aks ettirish. Tasavvurda kishining olam voqea-hodisalari bilan hissiy bog'lanishi bir qadar vositali bo'lib, tafakkur orqali amalga oshadi. Chunonchi, eng yaqin do'stingiz yoki ota-onangizni tasavvur qilganingizda ularning barcha jihatlari – yuz tuzilishi, rangi, xatti-harakatlari, bo'y-basti, yurish-turishi va boshqa sifatlari xotirangizda gavdalanadi. Demak, tasavvur hissiy bilishning shunday ko'rinishidirki, unda biz narsalar bilan nafaqat odatdagidek (sezgi va idrokdagidek) hissiy munosabatda bo'lamiz, balki aql, xotira kabi ong turlari bilan ham bog'lanishda bo'lamiz.

Hissiy bilish orqali biz narsa va hodisalarning bevosita tashqi ko‘rinishi, xususiyatlari hamda tashqi aloqalarini bilamiz. Biroq ular bizga narsalarning mohiyati, ichki bog‘lanishi, rivojlanish qonunlari va zaruriy bog‘lanishlarini ochib bera olmaydi. Biz bunga tafakkur va aqliy bilish orqali erishamiz. Hissiy bilish va sezgilar inson bilishining quyi bosqichini tashkil qilib, bu bosqich asosida ijtimoiy mehnat jarayonining ikkinchi yuqori bosqichi – aqliy bilish, ya’ni tafakkur paydo bo‘ladi. Sezgilar orqali obyektiv reallikdan olingan ma’lumotlarni qayta ishlash, ularning o‘zaro munosabatlari hamda ichki xususiyatlarini aniqlash, muhim va asosiy tomonlarini ajratib olish, qonuniyatlarini ochish aqliy bilish – tafakkurda amalga oshiriladi. Hissiy va aqliy bilish inson bilishining o‘zaro bog‘langan ikki bosqichi bo‘lib, biri ikkinchisiz namoyon bo‘lmaydi.

Tafakkurning shakllarida namoyon bo‘luvchi aqliy bilish hissiy bilishdan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

birinchidan, tafakkur hissiy bilishdan farqli o‘laroq, voqelikni o‘z aniq tabiatidan mavhumlashtiradi, uning muhim belgilarini nomuhimlaridan ajratib, umumlashgan obrazlar shaklida aks ettiradi. Masalan, huquqshunoslikda «davlat» deganda, tafakkurda o‘ziga xos alohida takrorlanmas belgilarga ega bo‘lgan aniq bir davlatni emas, balki barcha davlatlarga xos bo‘lgan umumiy va muhim belgilarni umumlashtirgan, majburlash vositasi va usullariga ega bo‘lgan, jamiyatni boshqaruvchi siyosiy tashkilot sifatidagi mavhumlashgan obraz gavdalanadi;

ikkinchidan, tafakkur voqelikni faqatgina sezgilar orqali emas, balki muayyan tajriba va bilimlar orqali chuqurroq bilishdir. Masalan, jinoyatni bevosita kuzatmasdan, mavjud dalillar asosida, u haqda xulosa chiqarish mumkin;

uchinchidan, inson aqlida hosil bo‘lgan har qanday fikr faqat tilda (so‘z va gaplar shaklida) moddiy ifodasini topishi mumkin;

to‘rtinchidan, tafakkur voqelikni ijodiy va faol aks ettiruvchi jarayondir.

Tahlillarimizdan ko‘rinib turganidek, tafakkur – bilishning yuqori bosqichi. Unda narsa va hodisalar hamda ular o‘rtasidagi umumiy, muhim bog‘lanishlar nomuhimlaridan ajratilib, mavhumlashtirilgan holda tushuncha, hukm va xulosalarda aks ettiriladi va tilda namoyon bo‘ladi.

Lekin shu o‘rinda tafakkurning muhim belgilarini hamda hissiy bilishning sezgi, idrok va tasavvur kabi shakllaridan farqini ajratib ko‘rsatish shartli ekanligini ta’kidlab o‘tish zarur. Chunki real bilish jarayonida hissiy bilish ham, tafakkurning shakllari ham bilish

jarayonining ajralmas ikki tomoni sifatida namoyon bo‘ladi. Jumladan, hissiy bilish aqliy bilishga o‘tish uchun asos yaratib bergani singari, tafakkur ham qanchalik katta ahamiyatga ega bo‘lmasin, sezgi organlaridan olingan ma’lumotlarga bevosita suyangana holdagina harakat qila oladi.

Demak, bilish aslida hissiy va aqliy bosqichlardan iborat bir butun jarayon ekan. Bilish jarayonining bu dialektik birligini, yuqorida ta’kidlaganimizdek, falsafa o‘z bahs mavzui doirasida tahlil qiladi. Formal mantiq fanida esa bilish jarayoni emas, balki uning muhim bir bosqichiga bog‘liq bo‘lgan jihati, ya’ni tafakkurning shakl va qonunlari o‘rganiladi.

2. Fikrning mazmuni, shakli va mantiqiy qonunlari haqida tushuncha

Har bir fikr o‘z mazmuni va mantiqiy shakliga ega. Fikrning mazmuni deganda, eng avvalo, unda aks etgan narsalar, ularning xususiyatlari va munosabatlari tushuniladi. Fikrning mazmuni dunyodagi narsa, hodisa va jarayonlar singari ko‘p qirralidir. Shu o‘rinda, fikrning mazmunini bilish uchun, uning har bir tilda turlicha ifodalanishini misol tariqasida keltirib o‘tamiz.

Masalan, «*jinoyat*» so‘zining rus tilida «*prestupleniye*» deb atalishi, uning ijtimoiy xavfli harakat sifatidagi asl mazmunini o‘zgartirmaydi. Ko‘rib turganimizdek, o‘zbek va rus tillarida muayyan bir mazmundagi fikr tilga bog‘liq bo‘lgan turlicha ramziy belgilarda ifodalangan bo‘lsa ham mazmunini o‘zgartirgani yo‘q. Shu bilan birga, tillarda bir xil simvolik belgilarda ifodalanib, aslida esa turlicha mazmun kasb etgan terminlardan ham talay misollar keltirishimiz mumkin.

Endi fikrning aniq mazmunidan mavhumlashtirilib, uning mantiqiy tuzilishini ifodalovchi tafakkur shakllariga to‘xtalamiz. Chunki mazmuni jihatidan o‘zaro farq qiluvchi fikrlar, ularni muayyan birliklarda ifodalovchi tushuncha, hukm va xulosa kabi tafakkur shakllarida namoyon bo‘ladi.

Chunonchi, ayrim narsalar yoki ularning majmui haqidagi fikrlarimiz turlicha mazmun kasb etsa-da, ularning mantiqiy ifodasi barchasi uchun bir xil bo‘lgan tushuncha shaklida namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, «*o‘g‘rilik*» va «*aksioma*» deganimizda, har xil mazmunga ega bo‘lgan tushunchalarni anglaymiz. Birinchi holatda o‘zganing mulkini yashirincha talon-taroj qilish, ikkinchi holatda esa isbotsiz qabul qilinadigan bilim tushuniladi. Lekin bu ikki hodisani aks ettiruvchi turli mazmundagi fikrlar har ikkisi uchun umumiy bo‘lgan bir xil mantiqiy shaklda, ya’ni

tushunchada ifodalanadi. Boshqacha aytganda, muayyan narsalar guruhiga tegishli bo'lgan umumiy, muhim va takrorlanuvchi belgilar majmuini ongimizda yaxlit holda aks ettirish mantiqda «tushuncha» deb ataladi.

Ushbu tahlilda biz, ikki mazmunni («o'g'rilik» va «aksioma»ni) ulardagi umumiy va muhim belgilarning takrorlanishiga qarab «tushuncha» deb ataluvchi tafakkur shakliga birlashtirdik. Mantiqiy shaklda fikrlar o'z aniq mazmunidan ajralgan holda muayyan ramziy belgilar bilan ifodalanadi. Jumladan, tushunchada biz fikrda ifodalangan muayyan bir narsani «X» bilan, unga xos belgilarni «a», «b», «s» bilan belgilab, fikrning aniq mazmuniga bog'liq bo'lmagan mantiqiy shaklni ifodalaymiz.

Demak, yuqorida keltirgan misollarda turli xil narsa va hodisalarning tafakkurda bir xil shaklda, ya'ni o'zaro aloqador muhim belgilarning muayyan tizimini ifodalovchi tushuncha shaklida namoyon bo'lishini ko'ramiz.

Mantiq fikrning aniq mazmuni mavhumlashtirib, uning shaklini turli ramziy belgilarda ifodalaydi. Endigi mulohazalarimizni «hukm» deb ataluvchi mantiqiy shakl haqidagi fikrlar bilan davom ettirishga harakat qilamiz. Masalan, mazmuni jihatidan ikki xil bo'lgan quyidagi fikrlarni tahlil qilib ko'raylik: «Jinoyat ijtimoiy xavfli harakatdir» va «Kriminalistika – huquqshunoslik fani». Mantiq bu o'rinda mazkur fikrlarda ifodalangan mazmunning turli xilligini emas, balki har ikkalasi uchun ham umumiy bo'lgan (ikki tushunchali fikrni mantiqiy bog'lovchi orqali birlashtiruvchi va «hukm» deb ataluvchi) shaklini o'rganadi. Mazkur misolda tafakkurning shakli sifatida hukm o'rganilmoqda. Bu yerda «jinoyat» va «kriminalistika» muhokama qilinayotgan fikrning predmeti haqidagi tushuncha sifatida subyektni anglatuvchi «S» harfi bilan, «xavfli harakat» va «huquqshunoslik fani» esa predmetning belgisi haqidagi tushunchalar sifatida predikatni bildiruvchi «P» harfi bilan, mantiqiy bog'lovchi esa «dir» qo'shimchasi bilan ifodalanadi. Mazkur hukmning umumiy sxemasi «S – P dir» ramziy belgisi orqali ifodalanadi. Shunday qilib, hukm o'zida tushunchalar aloqasining usulini tasdiq yoki inkor shaklida ifodalaydi.

Endigi tahlilimizni mavjud tushunchalardan hukmlar tuzganimizdek, bir yoki bir necha fikrlardan yangi fikr keltirib chiqaruvchi xulosaga qaratsak. Bu yerda ham turli xil mazmundagi fikrlar uchun umumiy bo'lgan usulni ifodalovchi mantiqiy shakl borligiga yana bir bor amin bo'lamiz. Masalan, «Jinoyat ijtimoiy xavfli harakatdir» va «O'g'rilik

jinoyatdir» degan hukmdan «O'g'rilik ijtimoiy xavfli harakatdir» degan yangi hukmni keltirib chiqarish mumkin.

Bu yerda asoslar «jinoyat» degan tushuncha orqali bog'lanadi. Aynan shunday mantiqiy usul bilan boshqa mazmundagi fikrlardan ham yangi fikr keltirib chiqarish mumkin. Masalan, «Har bir jinoyat o'z ijtimoiy xavflilik darajasiga ega» va «Qotillik jinoyatdir» degan hukmlardan «qotillik o'z ijtimoiy xavflilik darajasiga ega» degan yangi hukmni keltirib chiqarishimiz mumkin. Har ikkala misolda ham hukmlar va ulardan keltirib chiqarilgan yangi fikrlar mazmun jihatidan bir-biridan farq qiladi. Lekin ularni umumlashtirib turuvchi jihati shuki, har ikkala misolda ham mavjud hukmlardan yangi hukmlarni keltirib chiqarishda xulosa chiqarishning «deduktiv» deb nomlanuvchi usulidan foydalanilgan.

Demak, fikrlar faqat aniq mazmunga ega bo'lmasdan, balki unga bog'liq bo'lmagan jihatlarga, ya'ni fikr elementlarini bog'lovchi *tushuncha, hukm va xulosa* kabi umumiy usullarda ifodalanuvchi mantiqiy shakllarga ham ega bo'ladi.

Shunday qilib, mantiqiy shakl yoki tafakkur shakli fikr elementlarining bog'lanish usuli yoki ularning tuzilishidir.

Yuqorida fikrning aniq mazmuni va undan ajratilgan mantiqiy shakllar haqida so'z yuritdik, lekin tafakkurning real jarayonida fikrning mazmuni va shakli bir butunlikda namoyon bo'ladi. Chunonchi, fikrning chinligi mazmuniga tegishli bo'lsa, to'g'riligi uning mantiqiy tuzilishi va shakliga bog'liqdir. Aytilgan fikr voqelikka mos kelsa – chin, aksi bo'lsa – yolg'on bo'ladi. Fikrlarning chinligi muhokama davomida to'g'ri natijalarga erishishning zaruriy shartlaridan biri hisoblanadi. To'g'ri muhokama yuritishning boshqa bir sharti sifatida fikrlarning mantiqan to'g'ri tuzilganligini ham ko'rsatish mumkin. Chunki chin fikrlardan ham mantiqan noto'g'ri xulosalar keltirib chiqarish mumkin. Masalan, «Ba'zi huquqshunoslar prokurordirlar» va «O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining deputati F. Komilov huquqshunosdir», degan chin fikrlardan «Demak, F. Komilov prokurordir», degan yolg'on xulosa kelib chiqishi mumkin. Chunki mazkur misolda xulosani keltirib chiqargan asoslar o'rtasida zaruriy aloqa yo'q. Asoslarda keltirilgan fikrlar chin bo'lishiga qaramasdan, xulosa chiqarishda tafakkur qonunlariga rioya qilinmaganligi sababli, mantiqiy xatolik vujudga keladi. Demak, to'g'ri muhokama yuritish uchun nafaqat fikrlarning chinligi, balki mantiqan to'g'ri tuzilganligi ham katta ahamiyatga ega ekan. Aynan shu vazifani, ya'ni fikrlarning mazmunan chinligi va mantiqan to'g'riligiga amal qilishni tafakkurning «ayniyat», «nozidlik», «uchinchisi istisno» va

«yetarlicha asos» qonunlari bajaradi. Mazkur mantiqiy qonunlarni keyingi mavzularda batafsil ko‘rib chiqamiz. Hozir esa tafakkur qonunlari fikrlar o‘rtasidagi ichki, zaruriy va muhim aloqadorliklarni ifodalovchi muayyan qoida va prinsiplar majmui bo‘lib, ularga amal qilish to‘g‘ri fikrlashning muhim sharti ekanligini tushunish bilan kifoyalanamiz, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Shunday qilib, tafakkurning shakl va qonunlarida fikrlarning aniq mazmuni va ularda mavhumlashtirilgan tushuncha, hukm va xulosa kabi (fikir elementlari sifatida) mantiqiy shakllarning borligi hamda to‘g‘ri xulosa chiqarish uchun albatta tafakkurning muayyan qonun va qoidalariga amal qilish lozimligi haqida bilimga ega bo‘ldik.

3. Tilning mantiqiy tahlili

Tafakkur til bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, til fikrlarimizni bevosita ifoda etadigan va kishilar o‘rtasida aloqa o‘rnatishga xizmat qiladigan axborot belgilari tizimidan iborat.

Mantiq ilmining vazifasi tafakkurning shakl va qonunlarini o‘rganishdan iborat. Tafakkurning shakl va qonunlari esa tilda ifodalanadi. Til bilan tafakkur dialektik birlikdadir. Har qanday fikr tilda ifodalanadi, til esa, o‘z navbatida, fikrga ta’sir etib, uni shakllantiradi va kengaytiradi. Til bilan tafakkur o‘zaro aloqada shakllanadi, rivojlanadi hamda namoyon bo‘ladi. Til tafakkur bilan uzviy bog‘langanligi uchun ham mantiq fani tilni tahlil qilish bilan shug‘ullanadi.

Til tufayli inson tashqi olam ko‘rinishining chuqur bog‘lanishlarini oydinlashtiradi va pirovardida mavhum tafakkurning eng oddiy shakllari bo‘lmish tushunchalar yuzaga keladi. Shu yo‘sinda til tafakkurda ifodalangan bilimlarni moddiylashtira boradi va tuzulmalari orqali olamni bilishga vosita bo‘ladi. Biroq mantiq fani tilning kelib chiqishi rivojlanishi va ijtimoiy taraqqiyotdagi o‘rnini o‘rganmaydi. Aksincha u tafakkur shakllari qay tariqa til bilan birikib, yangi-yangi bilimlar ko‘rinishida namoyon bo‘lishi yoki tafakkur o‘zining qaysi vazifalarini tilning zimmasiga yuklashi mumkinligi bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarni yoritib beradi.

Boshqacha aytganda, mantiq fani o‘rganadigan til barcha turdagi belgili axborot tizimi bo‘lib, uning vazifasi axborotni (bilimlarni) qabul qilish, saqlash, to‘plash va o‘zgalarga yetkazib berishdan iborat.

Tilning belgi tizimi nazariyasini o‘rganuvchi fan «semiotika» deb ataladi. U tilni uch nuqtai nazardan tahlil qiladi: sintaksis, semantika va pragmatika.

Sintaksis («syntaxis» – qurilma, tartib) – semiotikaning muhim bir tarmogʻi boʻlib, tilning tuzilishi, turli belgilar oʻrtasidagi aloqasi hamda shakllanish usullarini oʻrganadi. Sintaktik aloqa tufayli mantiqiy munosabat grammatik jihatdan shakllanadi. Masalan: «*Ob-havo oʻzgardi*». «*Bu xastalikka taʼsir qiladi*». «*Shu sababli kasallar oʻzlariga nisbatan eʼtiborni kuchaytiradilar*», deb gaplarni oʻzaro bogʻlasak, unda mantiqiy munosabatlar bilan birga sintaktik aloqa vujudga keladi. Sintaktik aloqa tufayli gap yangi sifatga, yangi tuzilishga ega boʻladi. Misolimizdagi uchta sodda gapdan bitta qoʻshma gap hosil boʻldi.

Semantika (yunoncha «semantikos» – ifodalovchi) – til belgilari bilan unda ifodalanagan obyekt oʻrtasidagi munosabatni tahlil qiladi, boshqacha aytganda, belgilarning maʼnosini talqin qilish bilan shugʻullanadi. Hozirgi zamon fanida adabiy til va jonli soʻzlashuv tili semantikasi bilan birga sunʼiy til semantikasini tahlil qilish muammosi ham mavjud. Mantiq fanida ana shu masalalarga alohida eʼtibor beriladi.

Pragmatika (yunoncha «praktikos» – ish, harakat) – kishilarning belgilarga munosabatini oʻrganadi. Bunda belgilar yordamida odamlar oʻrtasida vujudga keladigan munosabatlar tahlil qilinadi.

Odatda til *tabiiy va sunʼiy tillarga* boʻlinadi. Tabiiy yoki milliy til kishilarning tarixiy birligi asosida paydo boʻladigan jonli soʻzlashuvlarida, keyinchalik grafik yozuvlarida ifodalanadi. Bu esa belgi-axborot tizimini tashkil qilib, u kishilar oʻrtasida aloqa qilish vazifasini bajaradi. Til orqali kishilar bir-birlariga axborot beradilar, tajriba almashadilar hamda ularni toʻplab keyingi avlodlarga qoldiradilar.

Tabiiy til oʻzining ichki rivojlanish qonuniga ega boʻlib, rang-barang ifodalanish, hayotni turli tomonlardan qamrab olish xususiyatlariga ega. U oʻzining soʻz tarkibi, lugʻat boyligi, grammatik tuzilishi bilan boshqa tillardan farq qiladi. Til – maʼnaviy faoliyatning natijasi boʻlsa, belgi axborot sintezidan iborat.

Sunʼiy til tabiiy til asosida paydo boʻlgan yordamchi belgilar tizimidan iborat boʻlib, ilm va boshqa jarayonlar haqida berilgan axborotlarda ishlatiladi. Belgi asosida alfavitlar tuziladi. Ular aniq maʼnoli mantiqiy axborot jarayonlarini ifodalaydi. Gap shundaki, voqealarning formal modeli yaratilganida fikrda uning eng umumiy xossasi aks etib, nomuhim tomonlari soqit qilinadi. Formal ifoda esa, aniqligi bilan ajralib tursa-da, biroq, konkret mazmundan uzoqlashadi, yaʼni mavhumlashadi. Mana shu hollarda tabiiy til tizimidan yoki qoʻllanib kelgan sunʼiy til belgilaridan foydalaniladi. Hozirgi zamonda sunʼiy til turli fanlarda,

jumladan, matematika, ximiya, kibernetika, hisoblash texnikasi va boshqa sohalarda keng qo'llanilmoqda.

Zamonaviy mantiq ilmi ham sun'iy til yordamida fikrlashning qonun va shakllarini nazariy tahlil qilmoqda. Shuning uchun ham u «simvolik mantiq» deb yuritiladi.

Endi belgilarning o'zi nima va ularning mantiq uchun ahamiyati qanday, degan savolga javob berish kerak.

Belgi bu moddiy predmetning (hodisa yoki ish-harakatning) hissiy idrok qilinishi bo'lib, boshqa predmetning xossasi yoki munosabati to'g'risida axborot beradi. Ular ikkiga bo'linadi, ya'ni nutqiy belgilar va nutq bilan ifodalanmaydigan belgilar.

Nutq bilan ifodalanmaydigan belgilarga quyidagilarni kiritish mumkin:

nusxa belgisi, masalan, fotosurat, barmoq izlari va h. k.;

xossa belgisi, masalan, tutun – olovning xossasi, haroratning oshishi – kasallik belgisi va h. k.;

signal belgisi, masalan, qo'ng'iroq – darsning boshlanishi yoki tamom bo'lishi belgisi;

ramziy belgilar, masalan, yo'l-harakat belgilari va boshqalar.

Belgilarning ikkinchi turi nutqiy belgilardir. Ular insonlar o'rtasida aloqa vositasini ta'minlaydi. Nutqiy belgilarning vazifasi predmetlarning nomini ifodalash. Predmetlarni ifodalash uchun «nom» (ot) tushunchasi ishlatiladi.

Nom (ot) – predmetni ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi. «Predmet» deganda narsalar va ularning belgilari, xossalari, munosabati hamda jarayon va hodisalar tushuniladi. Predmetlar doimiy o'zgarib tursa-da, ularning sifatiy barqarorligi nomda ifodalanadi. Nomlar oddiy («Alisher Navoiy», «kitob») va murakkab («O'zbekistondagi eng katta daryo») bo'ladi. Oddiy nom bo'laklarga ega emas, murakkabi esa bo'laklardan tashkil topadi.

Atoqli otlar kishilar, predmet va hodisalarning nomini bildirsa («Al-Xorazmiy», «Orol dengizi»), *turdosh otlar* turkum predmetlarni ifodalaydi (masalan, «kitob», «yulduz»). Har qanday nom ma'no va mazmunga ega.

Tafakkurning mantiqiy shaklini o'rganishda mantiq kategoriyalari qam muhim o'rin tutadi. Semantik kategoriyalar til ifodalarining sinflaridan iborat bo'lib, ular bir-biridan qanday obyektlarni aks ettirishi bilan farq qiladilar. Shunga ko'ra, mantiq ilmida quyidagi semantik kategoriyalar mavjud: gap, deskriptiv va mantiqiy terminlar.

Gap o'z navbatida, darak, so'roq va undov gaplarga bo'linadi. Gap xabar, savol, hukm va normani /buyruq/ ifodalashi mumkin. Hukmni ifodalovchi gap predmetga xossa yoki munosabatning xosligini tasdiqlaydi va u darak gapdan iborat bo'ladi.

Gapda predmetlarni va ularning xossalarini aks ettiruvchi ifodalar «*deskriptiv terminlar*» deyiladi. Deskriptiv terminlar, o'z navbatida, predmetning nomlari, funksional belgilar va predikatlar (narsalarning xossa va munosabatlarini aks ettiruvchi ifodalar)ga bo'linadi.

Predmetlarning nomlari alohida so'z yoki so'z birikmalaridan iborat bo'lib, ular moddiy (avtotransport, to'pponcha, elektromagnit to'lqinlari va h. k.) hamda mavhum (iroda, muomala layoqati, xayol) predmetlarni ifodalaydi. Predmetning nomi belgidan iborat bo'lganligi uchun o'z mazmuni va ma'nosiga ega. Nomning mazmuni predmetni ifodalaydi va mantiqda «*denotat*» deb ataladi. Nomning ma'nosi esa predmetning muhim, umumiy belgilarini ifodalaydi va «konsept» deb ataladi. Masalan, «4» belgisi bilan «2+2», «6-2» bir ma'noga, biroq turli xil mazmunga ega. Yoki boshqa misolni olaylik. «Xamsa»ning muallifi, «O'zbek klassik adabiyotining asoschisi» kabi birikmalarda ma'no bitta bo'lib, gap Alisher Navoiy haqida bormoqda. Shuningdek, nomlar yakka («General Sobir Rahimov») yoki umumiy («general») bo'lishi mumkin. Bunda yakka nom bitta predmetni, umumiy nom esa predmetlar turkumini aks ettiradi.

Funksional belgilar buyumlarning muayyan (bajaradigan vazifasiga ko'ra) ahamiyatini ifodalaydi. Mazkur belgilarga matematikadagi «+», «-», «x (u)», «sin», «log» kabi maxsus belgilar hamda tabiiy tildagi «hajm», «og'irlik», «bo'y», «masofa», «rang» kabi belgilar kiradi.

Bundan tashqari, tilda mantiqiy, ya'ni predikativ terminlar ham uchraydi, ularni quyida ko'rib chiqamiz. Predikatlar predmet va uning belgisi o'rtasidagi munosabatni tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikrning tildagi ifodasidir. Ular gapda asosan kesim o'rnida keladi (ish boshlamoq, katta bo'lmoq, tabriklamoq, sevmoq va h. k.). Predikatlar predmetga tegishli belgini ko'rsatsa, bir o'rinli (paxta oqdir), ikki predmetning o'zaro munosabatini ko'rsatsa, ko'p o'rinli predikat deb ataladi (Vali Salimaga gul sovg'a qildi).

Mantiqning formallashtirilgan tilini yaratishda semantik kategoriyalarni muayyan belgilarda aks ettirish lozim bo'ladi. Ana shu belgilar mantiqning alifbosini tashkil qiladi. Ularni, o'z navbatida, predikat mantig'i tili va mulohazalar mantig'i tilining simvollarida mulohazalar mantig'ida ifodalash mumkin.

Tilning predikatlar mantig'ida qo'llaniladigan belgilari:

$a, b, c, \dots$ – yakka atoqli yoki tavsifiy predmetlarning nomi ifodalangan belgilar, ya'ni «mantiqiy o'zgarmas» belgi. U «konstant» deb ataladi.

$x, u, \dots$ – predmetlarning umumiy nomini ifodalovchi belgilar, ular «mantiqiy o'zgaruvchilar» deb ataladi.

$P^1, Q^1, R^1, P^2, Q^2, R^2, \dots, P^n, Q^n, R^n, \dots$ – predikatlarni ifodalovchi belgilar. Indeksar predikatlarning o'rnini, ya'ni 1-bir o'rinli, 2-ikki o'rinli, n -ko'p o'rinlilikini ko'rsatadi.

$\forall, \exists$ – fikrlarning miqdoriy tavsifini ifodalovchi belgilar. Ular «kvantor» deb ataladi ($\forall$ – umumiylik kvantori «hamma», «har qanday», «hamma vaqt» kabi so'zlarda ifodalansa, $\exists$ – mavjudlik kvantori «bo'ladi», «ba'zida uchraydi», «mavjud» kabilarda ifodalanadi).

$P, q, r, \dots$ – propozitsional o'zgaruvchanliklar hukmini ifodalovchi belgilar.

Mulohaza mantiq'ining belgilari:

$\wedge$ – konyunksiya (birlashtiruvchi) – $(a \wedge v)$ – «va», «ham», «hamda»;

$\vee$ – disyunksiya (ayiruvchi) – $(a \vee v)$ – «yoki», «yo», «yoxud»;

$\rightarrow$ – implikatsiya (shartli) – $(a \rightarrow v)$ – «agar... , u holda...»;

$\equiv$ – ekvivalent (tenglik) – $(a \equiv v)$ – «faqat va faqat shundaki...»

$\neg$ – inkor, ya'ni « $\neg A$ » yoki « $\bar{a}$ », har ikkala holda ham « a » emas degani.

Mazkur ramziy belgilarga izoh berib, shuni aytish mumkinki, agar predikatlar muhokama jarayonini hukmlarning ichki tuzilishi bilan bog'liq jihatini o'rganuvchi formallashgan mantiqiy tizim deb hisoblansa, mulohazalar mantiq'i hukmlarning ichki tuzilishini emas, balki ularning o'zaro aloqasini tahlil qiladigan formallashgan mantiqiy tizim sifatida qabul qilinadi.

Yuqorida keltirilgan sun'iy mantiqiy til yordamida shakllangan va formallashgan mantiqiy tizim tuzish mumkin. Ular yordamida tabiiy fan, xususan, huquqiy tilning barcha sohalari bo'yicha formallashtirilgan (rasmiylashtirilgan, qonunlashtirilgan) tizim yaratish mumkin.

4. Mantiq fanining huquqshunoslik fanlari va amaliyoti uchun ahamiyati

Ma'lumki, inson fikrlash qobiliyatiga ega bo'lib, o'zining xatti-harakati, hayotiy faoliyati va turmush tarzini aynan shu qobiliyat asosida tuzadi, tartiblashtiradi hamda boshqaradi. Bu jarayonlar o'z holicha, tartibsiz kelmasdan, balki, muayyan mantiqiy qonunlarga asoslangan holda kechadi. Inson o'zida bu qonun-qoidalarni va ularga to'g'ri amal qilish ko'nikmasini mantiq ilmini o'rganish jarayonidagina shakllantiradi.

Chunki mantiqni bilish insonning fikrlash qobiliyatini oshiradi, aniq va izchil fikrlash, o'zining va suhbatdoshining mulohazalarida xatoliklarga yo'l qo'ymaslik, mabodo shundaylari uchrab qolsa, ularni ko'rsata bilish, lozim bo'lsa, to'g'rilash kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa mantiq inson faoliyatining barcha sohalariga, jumladan, huquqni muhofaza qilish bilan bog'liq amaliyotiga ham taalluqli ekanidan dalolat beradi.

Huquqning nazariy va amaliy sohalarida huquqiy qonun-qoidalarini sharhlash, huquqiy normalarni qo'llash va ularni keng xalq ommasiga targ'ib va tashviq qilish huquq-tartibot xodimlaridan yuksak tafakkurni taqozo etadi.

Mantiq fanining huquqshunoslik fanlari nazariyasi va amaliyotidagi o'рни beqiyosdir. Huquqshunoslikda uchraydigan tushunchalar, xulosalar, qonunlar, shartnomalar, xullas, barcha amaliy-huquqiy jarayonlarni anglab yetish zahirida mantiqiy muhokama yuritish madaniyati yotadi. Aksincha, mantiqiy fikr yuritish qonun-qoidalariga rioya qilmaslik, boshqa sohalar singari huquqshunoslik faoliyatida ham aksariyat hollarda tanazzulga yuz tutishga olib keladi. Binobarin, huquqiy davlatda biror-bir huquqiy xatti-harakatni to'la baholash, unga to'la adolat bilan yondashish nafaqat huquqiy savodxonlikni, balki tafakkur madaniyatining qonunlarini hamda amallarini bilishni taqozo etadi.

Huquqni muhofaza qilish organlarining mantiq ilmini bilgan, uning qonun-qoidalaridan to'g'ri foydalana olgan xodimi o'z faoliyati davomida ko'pgina ijobiy natijalarga erishishi mumkin. Haqiqatan ham, jinoyatchilikka qarshi kurashishda, uning oldini olishda erishilgan yutuqlar, eng avvalo, huquqni muhofaza qilish organlari xodimining o'z ishini qanchalik to'g'ri va izchil tashkil etishiga bog'liqdir. Jumladan, tezkor-qidiruv faoliyatida to'g'ri tuzilgan taxmin jinoyatning ochilishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, mantiqning qonun-qoidalarini bilish huquqiy amaliyot bilan shug'ullanayotgan mutaxassislariga sudda mantiqan to'g'ri, inkor etib bo'lmas dalillarga asoslangan holda izchil so'zlash, tergov jarayonida jabrlanuvchi, ayblanuvchi va guvohlarning ko'rsatmalaridagi ziddiyatli holatlarni aniqlash va ulardan to'g'ri xulosa chiqarish hamda o'z muxoliflarining asossiz fikrlarini o'rinli rad etish kabi professional mahoratlarini oshirishda yordam beradi.

Hozirgi kunda mantiqiy tafakkurning huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining amaliy va nazariy faoliyatidagi ahamiyati dolzarb bo'lib turibdi. Mamlakatimizda keng avj olgan islomiy qadriyatlarga murojaat qilish, fiqh olimlarning asarlarini o'rganish va ulardan huquqiy davlatning prinsiplarini ishlab chiqishda foydalanish ayni muddaodir. Shu

o'rinda oliy malakali huquqshunoslarning bugungi kungacha urf bo'lgan G'arb qonunchiligining tarixini chuqur o'rganishlarini ajdodlarimizning ma'naviy-huquqiy meroslarini tahlil va tadqiq etish bilan to'ldirish lozim.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Mantiq fanining bahs mavzui nimadan iborat?
2. Mantiq fanida bilish jarayoni va uni talqin qilish asoslarini aytib bering.
3. Tafakkur qonunlari deganda nimani tushunasiz?
4. Tafakkur shakllari nimalardan iborat?
5. Quyida keltirilgan misollardagi fikrning shakli va mazmuni o'rtasidagi farqni ko'rsating.
 - 5.1. «Jamiyat», «jinoyat», «jazo»;
 - 5.2. «Barcha jinoyatlar o'z ijtimoiy xavflilik darajasiga ega bo'lgan harakatlardir».
 - 5.3. «Bu jinoyat qasddan qilingan jinoyat emas».
6. Fikrning chinligi bilan mantiqan to'g'riligi o'rtasida qanday farq borligini quyidagi misollar asosida tushuntirib bering.
 - 6.1. a) IIV Akademiyasining ba'zi tinglovchilari sportchilardir;
b) Salimov IIV Akademiyasining tinglovchisi;
v) demak, Salimov sportchi.
 - 6.2. O'g'rilik jinoiy javobgarlikka tortiluvchi harakatdir.
 - 6.3. Og'ir kunda do'stiga yordam bermaslik jinoiy javobgarlikka tortiluvchi harakatdir.
7. Tilning belgilarini o'rganuvchi fanni va uning tarmoqlarini ayting.
8. Tabiiy va sun'iy tillar deganda nimani tushunasiz?

2-mavzu. MANTIQ FANI RIVOJLANISHINING ASOSIY BOSQICHLARI

- Qadimgi dunyoda mantiq ilmining shakllanishi
- O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda mantiq ilmining rivojlanishi
- Yangi davr (XVII – XIX asrlar) va hozirgi zamon mantiq ilmi taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

1. Qadimgi dunyoda mantiq ilmining shakllanishi

Mantiqqa oid dastlabki fikrlar Qadimgi Gretsiya va Hindistonda paydo bo'lgan bo'lib, Aristotel nomi bilan bog'liq. Grek mantiq'i G'arbiy va Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va O'rta Osiyo xalqlarining keyingi rivojlanishda o'zlashtirilgan bo'lsa, hind mantiq'i esa Xitoy, Yaponiya, Tibet, Mongoliya, Seylon va Indoneziyada keng tarqalgan. Shu bois mantiq ilmining tarixi haqida gap ketganda, dastavval ikkita katta maktab, ya'ni hind mantiq'i hamda qadimgi grek mantiq'i maktablari ko'rsatiladi.

Hind mantiq'i dastlab fan sifatida emas, balki hind falsafasining tarkibiy qismi sifatida shakllangan. Shuning uchun ham hind mantiq'ining tarixi buddizm, braxmanizm, nyaya, vaysheshika, sankhya, yoga, vedanta, chorvaka hamda lokayata kabi falsafiy maktablarning tarixi bilan bog'liq hisoblanadi. Manbalarda keltirilishicha, hind mantiq'ining rivojlanishi to'rt davrga bo'linadi:

- 1) ilk Budda mantiq'i (ko'p sonli silligizus) miloddan avvalgi VI – V asrlardan to milodiy II asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi;
- 2) Nyaya va Vaysheshika mantiq maktablari (mil. III – V asrlar);
- 3) Dignaga va Dxarmakirti mantiq'i (mil. VI – VIII asrlar);
- 4) taxminan VIII – XVII asrlarni o'z ichiga oluvchi davr.⁵

Hindistondagi turli maktablar o'rtasida falsafiy bahslarning avj olib borishi notiqlik san'atining rivojlanishiga zamin yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, mantiq ilmining dastlabki bosqichi bo'lmish ilk Budda mantiq'ida notiqlik mahorati, uning qonun-qoidalari hamda usul va vositalari shakllanishiga olib keldi.

Jumladan, ushbu mantiqda nutqqa ko'p e'tibor berilib, uning chiroyli, izchil va mukammal bo'lishining shart-sharoitlari ham batafsil tahlil

⁵ *Маковельский А.О. История логики. – М., 1967. – С. 35.*

qilingan. Bundan tashqari, dastlabki Hind mantiq'ida besh, yetti hatto o'n-qismli sillogizmlar (Gautama) haqida ta'limotlar ham yaratilgan.

Hind mantiq'ining keyingi bosqichi Nyaya va Vaysheysika maktablari bilan bog'liq bo'lib, unda mantiq ilmi garchi tizimlashmagan qisqa aforizmlar shaklida bo'lsa-da, mustaqil fan sifatida birinchi bor Nyaya maktabida o'z ifodasini topadi. Nyaya maktabi qarashlari jihatidan Vaysheysika falsafiy maktabiga yaqin bo'lib, Vedalarning mavqeini inkor etmaydi, lekin hayot haqiqatlarini zabt etishning asosiy sharti va usuli sifatida mantiq va uning qonun-qoidalarini ko'rsatadi. Nyaya maktabining asoschisi Gautama «Nyaya sutra» deb nomlanuvchi besh kitobdan iborat asarining dastlabki qismlarida bahs olib boruvchi tomonlar uchun amal qilinishi lozim bo'lgan bahslashish san'ati qonunlarining muayyan tartib-qoidalarini ko'rsatib o'tadi. Nyaya maktabining «asosiy yodgorligi» deb hisoblangan mazkur kitobda, asosan, dunyoni bilish vositalari sifatida kategoriyalar keltiriladi.

Unda dunyoni bilishning dastlabki manbai «sezgi» deb e'tirof etiladi. Bilishning obyekti bo'lib hamma narsalar, hatto voqelikda bo'lmagan xayoliy narsalar ham xizmat qilishi mumkin. Bundan tashqari, Nyaya mantiq'ida haqiqat va unga erishish yo'llari sifatida isbotlash, sillogizm, xulosa hamda haqiqat yo'lidan chalg'ituvchi yolg'onni asoslash, sofistika kabi masalalar har tomonlama o'rganiladi. Masalan, xulosa uch turga bo'lib o'rganiladi: *Birinchisi*, sababdan oqibatga boruvchi xulosa, *ikkinchisi*, oqibatdan sababga boruvchi xulosa, *uchinchisi*, analogiyaga ko'ra xulosa.

Nyaya mantiq maktabi o'ziga xos besh qismli sillogizm qonun-qoidalarini yaratdi. Unga ko'ra, sillogizm dastlab (1) tasdiqlanuvchi tezis, (2) asos, (3) misol, (4) tatbiq qilish hamda (5) xulosa kabi elementlardan tashkil topgan bo'lishi kerak.

Mazkur sillogizmning tarkibiy qismini o'sha davr uchun mashhur bo'lgan «Tepalikda tutun bormi, demak u yerda olov bor» degan qoida misolida ko'rsatishimiz mumkin. Unga ko'ra, besh qismdan iborat sillogizmning tuzilishi quyidagicha bo'ladi:

- tezis (tepalikda olov bor);
- asos (tepalikdan tutun chiqyapti);
- misol (qayerda tutun bo'lsa, shu yerda olov bor);
- shu holatga nisbatan qo'llash (bu tepalikda tutun bor);
- xulosa (demak, bu tepalikda olov bor).

Hind mantiq ilmining keyingi rivojlanishi Dignaga va Dxarmakirti kabi buyuk mutafakkirlarning nomlari bilan bog'liq. Mantiq faqat Dignaga

va Dxarmakirti kabi buddaga falsafa namoyandalarining ta'limotlaridagina muayyan tartib-qoidalarga asoslangan, tizimlashgan, to'laqonli fan darajasiga yetgan. Miloddan oldingi, taxminan VI asrda yashab, ijod etgan Dignaganing asosiy asari sifatida «Bilish manbalari haqida» kitobi tan olinadi. Dignaga mantiq ilmini muayyan tizimga ega bo'lgan mustaqil fan darajasiga ko'taradi. Sillogizm Dignaga mantig'ida ham boshqalardagi singari isbotlash amali bilan aynanlashtiriladi. Dignaga mantiqiy asoslashning uch asosiy xususiyati haqidagi ta'limotni yaratadi. Unga ko'ra, mantiqiy asoslash, birinchidan, xulosa obyekti, ya'ni kichik terminning tezis bilan bog'liq bo'lishi kerakligi (masalan, hind mantig'i uchun an'anaviy hisoblangan «tog' cho'qqisida olov bor»), ikkinchidan, bir turdagi obyektlar bilan bog'liq bo'lishi lozimligi (ya'ni «olov bor joyda, albatta tutun bo'lishi muqarrarligi» haqidagi asosni keltirish usuli bilan), uchinchidan esa asoslarni bir turda bo'lmagan obyektlar bilan bog'liq bo'lmaganligi (ya'ni «suv bor joyda olov bo'lmagani kabi tutun ham bo'lmasligini» e'tirof etuvchi misolni keltirish mumkinligi) bilan belgilanadi.

VII asrda yashagan Dxarmakirti Dignaga mantiqiy ta'limotining davomchisi hisoblanadi. Uning «Mantiq tomchisi» («Mantiq haqida qisqacha darslik»), «Mantiqiy asoslash haqida qisqacha darslik» va «Ilmiy bahslar to'g'risidagi qo'llanma» kabi asarlari bizgacha yetib kelgan.

Dxarmakirtining mantiq tizimi 4 qismga bo'lib o'rganiladi: 1) idrok haqida ta'limot; 2) «o'zi uchun» xulosa; 3) «o'zgalar uchun» xulosa; 4) mantiqiy xatoliklar.

Idrok va xulosa Dxarmakirti ta'limotida dunyoni bilishning eng to'g'ri usullari sifatida ta'kidlanadi. Uning fikricha, idrok – dunyoni bilishning dastlabki bosqichi. Dunyoda real va muayyan ko'rinishga ega bo'lgan barcha obyektlarni faqat bevosita sezish orqali idrok qilish mumkin. Idrok qilingan narsa, hodisalar va ular to'g'risida inson tasavvurida hosil bo'lgan bilimlarning amaliyotga mos kelishi va haqiqiylikni xulosa orqali aniqlash mumkin. Xulosa esa, o'z navbatida, ikkiga, ya'ni «o'zi uchun xulosa» (obyekt haqida o'zida hosil bo'lgan bilimlar) hamda «o'zgalar uchun xulosa» (obyekt haqida boshqa birovlariga ma'lumot berish)larga bo'linadi. Mazkur xulosalar tahlil qilinganda o'xshashlik va tafovut sillogizmlari ham keltiriladi. Bundan tashqari, mantiqiy xatoliklar va ularni bartaraf etish usullari ham Dxarmakirtining mantiq tizimida katta o'rinni egallaydi.

Hind mantig'ining keyingi rivojlanish davri VIII–XVII asrlar bilan bog'liq bo'lib, unda mantiq ilmi asosan matematik mantiq – implekatsiya

singari amallarni hamda umumiy hukmlar haqidagi ta'limotlarni rivojlantirish bilan boyitilgan.

Hind mantig'ining asosiy xususiyatlari sifatida quyidagilarni ko'rsatishimiz mumkin:

- deduksiya va induksiyaning dialektik birligini sodda, primitiv shaklda ifodalovchi, har qanday umumiy holatlarni aniq va faktik misollar bilan asoslash lozimligi haqida o'ziga xos besh qismli sillogizm ta'limot;

- hind mantig'ida hukm tafakkurning alohida shakli emas, balki xulosaning tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi;

- xulosani «o'zi uchun» va «o'zgalar uchun» degan turlarga bo'ladi.

Qadimgi Gretsiyada mantiq ilmining paydo bo'lishi va rivojlanishi falsafiy maktablar va ular o'rtasidagi muvosiqlash bahslar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Har bir falsafiy tizimning tarkibida mantiq elementlarining borligi kuzatilgan. Chunonchi qadimgi falsafiy maktablardan biri bo'lmish «Pifagorchilar ittifoqi» butun mavjudlikni qarama-qarshi tushunchalar sifatida quyidagi o'n juft kategoriyaga bo'lgan:

- cheklilik va cheksizlik;
- toq va juft;
- birlik va ko'plik;
- o'ng va chap;
- erkak va ayol;
- tinchlik va harakat;
- to'g'ri va egri chiziqlar;
- yorug'lik va qorong'ilik;
- yaxshilik va yomonlik;
- kvadrat va uzaytirilgan to'rtburchak.

Bundan tashqari, qadimiy falsafiy maktablardan bo'lmish Eley maktabining namoyandalari Ksenofan, Parmenid va Zenon asarlarida ham mantiq elementlari o'zaro bog'langan deduktiv xulosalar asosida tuzilgan isbotlar shaklida o'z ifodasini topgan.

Protagor, Gorgiy, Trasimax, Prodik va Gippiy kabi sofistlar esa mantiq elementlari bilan sug'orilgan notiqlik ilmini rivojlantirishga katta hissa qo'shadilar. Jumladan, Protagorning (mil. old.481–411 y.) mazkur masalaga bag'ishlangan «Bahslashuv san'ati» deb nomlangan asarini misol tariqasida keltirishimiz mumkin. Sofistlarning dastlabki avlodiga tegishli bo'lgan Protagorning bahslashayotgan kishini so'z ustomonligi bilan yengish yo'llariga bag'ishlangan asarlaridan biri «To'lov borasidagi sudlashuv» deb nomlanadi. Mazkur asar Protagorning o'z shogirdi Evatl

bilan tuzgan shartnomasi haqida bo'lib, unga binoan Evatl o'z ustoziga olgan ta'lim-tarbiyasi uchun haqni birinchi yutib chiqqan sud jarayonidan berishi lozim bo'ladi. Protagor Evatldan o'z haqini talab qilganda, shogirdi hali birorta ham sud jarayonida qatnashmaganligini vaj qilib ko'rsatadi. Darg'azab bo'lgan Protagor o'z shogirdini sudga berishi va unda yutib chiqsa, sud qaroriga binoan, mag'lub bo'lsa, o'zlarining shartnomalariga binoan, xullas, har ikki holda ham Evatldan o'z haqini undirib olishini ta'kidlaydi. Lekin shogirdi Evatl ham bo'sh kelmasdan, ustozining aforizmini uning o'ziga qaytarib, har ikki holda ham to'lovni to'lamasligini isbotlashga harakat qiladi⁶. Mazkur sofizm uzoq vaqt o'z yechimini topa olmaydi, faqat Leybnitsgina o'zining asarlarida bunga aniqlik kiritishga muvaffaq bo'ladi.

Qadimgi Gretsiyada birinchi bor mantiq tizimini Demokrit (mil. oldingi.460 – 370) yaratishga harakat qiladi. Uning mantiq ilmiga bag'ishlangan «Mantiq to'g'risida» yoki «Qonun» deb nomlanuvchi uch kitobdan iborat asarining ma'lum bir qismlarigina bizgacha yetib kelgan.

Demokrit «Mantiq to'g'risida»gi asarida Protagor qoidasidan uning o'ziga qarshi foydalanadi. Demokritning fikricha, agar Protagor o'rgatganidek, tasavvur qilingan narsaning barchasi haqiqat bo'lsa, u holda Protagor qoidasiga qarshi chiqish ham haqiqat bo'lib chiqadi. «Masalan, – deydi Demokrit: —agar kimdir hamma narsa ham haqiqat emas deb tasavvur qilsa, u holda bu fikrning o'zini ham haqiqat emas deb tan olishi lozim bo'ladi. Modomiki, shunday ekan, u holda Protagorning hamma narsa haqiqat, degan qoidasining yolg'onligi o'z-o'zidan ma'lum bo'lib qoladi»¹. Demak, Demokrit mazkur bahs orqali haqiqatni hech kimning fikriga bog'liq bo'lmagan holda obyektiv ekanligini isbotlab bergan, degan xulosaga kelishimiz to'g'ri bo'ladi.

Demokritning ta'kidlashicha, haqiqatga hissiy bilish, alohida faktlarni kuzatish va ularni aql yordamida umumlashtira olish orqaligina erishish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, hissiy idrok Demokritning mantiq tizimida tafakkurning birlamchi elementi sifatida tahlil qilinadi. Bilishning keyingi bosqichida alohida faktlarni hissiy idrok qilish orqali olingan ma'lumotlardan sodda hukmlar tuzilishi e'tirof etiladi. Sodda hukmlar esa o'z navbatida subyekt va predikatdan iborat bo'ladi.

Demak, ko'rib turganimizdek, Demokrit o'zining mantiq tizimida bilish dialektikasini hissiy idrokdan boshlab xulosalarga, undan

⁶ *Маковельский А.О. Кърсатилган асар. – 139-б.*

haqiqatning mezoni – amaliyotga o'tishini ilmiy ko'rsatib berishga muvassar bo'lgan ekan.

Shu bilan birga, Demokrit asoslarida muayyan mantiqiy qonunlar ham tahlil qilinadi. Jumladan, Demokrit o'zining «hech bir narsa sababsiz paydo bo'lmaydi, hamma narsa muayyan sabab va zarurat hisobiga paydo bo'ladi» degan qoidaviy tezisi orqali asos qonunini antologik asosda tushuntirib berishga muvaffaq bo'ladi.

Demokritning mantiq ilmiga qo'shgan yana bir katta qissasi induktiv va analogik xulosaning dastlabki asoslarini yaratib bera olganligidadir. Demokritning induktiv mantiq'i keyinchalik Epikur maktabining vakillari tomonidan rivojlantiriladi. Shuningdek, Demokritning mantiqiy ta'limotlari Aristotel hamda F. Bekonning mantiqiy tizimlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Mantiq ilmining rivojlanishida yana bir yunon mutafakkiri Suqrot (mil. old.469–399y.) ham o'ziga xos o'ringa ega. Suqrotning ijodida birinchi o'ringa uslub masalasi chiqadi. Mazkur usul haqiqiy bilimlarga umumiy tushunchalar orqali erishish mumkinligini isbotlovchi g'oyaga asoslanadi. Suqrot haqiqiy bilimni erishilishi lozim bo'lgan vazifa deb biladi. Shuning uchun ham Suqrot falsafani haqiqatga aylangan bilim emas, balki donishmandlikni sevis, haqiqatni izlash yo'lida unga erishishga intilish, deb izohlaydi. Shu o'rinda Suqrot «Men faqat hech nima bilmasligimni bilaman» degan tarixiy iborani aytadi. Suqrot o'zini haqiqiy bilim egasi deb bilmasa-da, lekin unga erishuvchi usulning sohibi ekanligiga ishongan.

Suqrot tavsiya etgan usulga ko'ra, induksiya va definitya mantiqiy amallari asosida bahslashuvchi tomonlar munozara qilinayotgan mavzuni real hayotga yaqin misollar bilan bog'lash, to'ldirish va ularning nisbatini taqqoslash orqali haqiqiy bilimga erishishlari mumkin.

Suqrot suhbatdoshi bilan og'zaki bahslashuv davomida juda ko'p yangi va ishonarli mantiqiy usullarni yaratgan o'z davrining eng mashhur mutafakkiri bo'lgan. Uning mantiqqa oid ilmiy merosini Aflotun, Yevklid, Fedon, Antisfen va Aristipp kabi shogirdlari o'zlarining asarlarida keyingi avlodga yetkazishga harakat qilishgan.

Aflotun (mil. old. 428 – 347 y.) o'zining «Feton», «Davlat», «Parmenid», «Teetet», «Sofist» kabi dialoglarida Suqrotning mantiqiy usullaridan foydalangan hamda ularga asoslangan holda o'z mantiqiy tizimini yaratgan. Jumladan, Suqrotning umumiy tushunchalar narsalarning mohiyatini belgilashi haqidagi ta'limotidan kelib chiqqan Aflotun umumiy tushunchalarni inson subyektidan tashqari bo'lgan va

moddiy olamga bog'liq bo'lmagan, o'z-o'zicha mavjud «mutlaq g'oya» darajasiga ko'taradi. Aflotunning ta'limotiga ko'ra, g'oyalar birlamchi, abadiy va o'zgarmas bo'lib, ular «haqiqiy borliqni» ifodalovchi o'ziga xos olamni yaratadi. Shuning uchun ham haqiqat va bilimni hissiy idrok va sezgilardan emas, aynan sof tushunchalar va g'oyalardan izlash lozim.

Aflotun dialektikasi tushunchalar haqidagi ta'limot bo'lib, uning asosiy usuli esa tushunchalarni shakllantirish bilan bog'liqdir. Unda tushunchalarni shakllantirish amali Suqrotning induksiya va aniq hayotiy misollarni keltirish usullariga asoslangan holda amalga oshirilgan.

Aflotun tushunchalarning hajmi va mazmuniga ko'ra turlarga bo'linishini hamda ularning o'rtasida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan sig'ishadigan va sig'ishmaydigan munosabatlarni muayyan bir tizim sifatida tasvirlab, piramidaning eng yuqori cho'qqisiga «g'oyalar g'oyasini» qo'yadi. Barcha tushunchalarni umumiy juft kategoriyalarga birlashtiradi. Ular jumlasiga «borliq va yo'qlik», «aynanlik va tafovut», «harakat va tinchlik», «birlik va ko'plik», «miqdor va sifat» kabi kategoriyalar kiradi.

Aflotun «Fedon» va «Davlat» deb nomlanuvchi asarlarida ziddiyatsizlik va yetarlicha asos qonunlari haqidagi fikrlarni rivojlantiradi. Jumladan, «Fedon»da ziddiyatsizlik qonuni quyidagicha tushuntiriladi: «Har qanday muayyan bir alohidalikka ega bo'lgan narsa, ayni bir vaqtda va ayni shu munosabatda bir-birini istisno etuvchi ziddiyatli xususiyatlarga ega bo'lishi mumkin emas»⁷. Aflotun bu prinsipning to'g'riligini bir necha hayotiy misollarni keltirish yo'li bilan isbotlaydi.

Aflotun o'zining yana bir «Parmenid» deb ataluvchi asarida ayniyat qonunining mohiyatini haqiqiy borliqning doimiy va o'zgarmasligiga aynan mos keluvchi haqiqiy g'oyada, deb biladi. Ayni bir vaqtda tafovutlardan batamom xoli bo'lgan alohida bir butunlikning bo'lishi mumkin emasligini va aksincha, o'zaro bir-birini taqozo qiluvchi qarama-qarshi tomonlarning bo'lishi mumkinligini ham e'tirof etadi.

Aflotunning tafakkur shakli sifatida hukm tahliliga oid fikrlari ko'proq «Sofist» va «Teetet» asarlarida keltiriladi. Masalan, Aflotun ijodining dastlabki davrida tushuncha tafakkurning elementar shakli deb atalgan bo'lsa, «Teetet»da hukm tushunchalar asosida tuzilgan yangi birlik sifatida izohlanib, o'zining mantiqiy-grammatik tuzilishiga ko'ra ega va kesimning o'rnida kelgan subyekt va predikatdan iborat bo'lgan tasdiqlovchi yoki inkor turlariga bo'lingan. Mazkur asarda keltirilishicha,

⁷ *Маковельский А.О. Кърсатилган асар. —70-б.*

hissiy idrok qilinuvchi narsa va hodisalarning tengligi, ularning o'zlaridan ko'ra ko'proq aynan shu tenglik haqidagi inson aqlining sof hukmiga tegishlidir. Boshqacha aytganda, Aflotunning ta'limotida narsa va hodisaning o'zi emas, balki u haqidagi hukm birlamchi o'ringa chiqadi.

Umuman, hukm haqida Aflotun juda ko'p ma'lumotlarni bergan bo'lsa-da, biroq hukmni yaxlit bir tizim sifatida, qolaversa, bilish jarayonidagi o'rnini to'liq ko'rsatib bera olmagan. Aflotunning mantig'ida uchraydigan shunga o'xshash kamchiliklarni bartaraf etib, mantiq ilmini yuqori cho'qqiga chiqarishda antik davrining buyuk mutafakkiri Arastuning (mil. old.384 – 322) xizmati katta.

Dastlab Aflotunning shogirdi sifatida uning maktabida tahsil olgan Arastu keyinchalik Afinada o'zining maktabini barpo qiladi. Manbalarda keltirilishicha, Arastu mingga yaqin asarlarning muallifi hisoblanadi. Arastuning shogirdlari uning mantiqqa oid asarlarini, jumladan, umumlashtirgan va muayyan tizimga solgan holda oltita kitobdan iborat «Organon» deb nomlanuvchi to'plamini bizgacha yetkazishgan.

Ulardan birinchisi «Kategoriya» deb nomlanib, unda tushunchalar, ularning turlari, asosi va eng umumilmiy tushuncha – kategoriyalar haqidagi fikrlar bayon etiladi.

«Talqin haqida» deb nomlanuvchi ikkinchi kitobi hukmlar haqidagi ta'limotni, hukmlarning tuzilishi, turlari, ahamiyati hamda ularning fikrlash jarayonida tutgan o'zni kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

«Birinchii analitika» asarida mantiqiy tafakkurning eng muhim shakli – xulosa chiqarish, uning elementlari, turli usul va turlari kabi masalalar bayon etiladi.

«Ikkinchi analitika» asarida nazariya, isbotlashning asoslari, tuzilishi va turlari haqida fikr bildiriladi.

«Topika» asarida bahs hamda munozara yuritishning usul va qoidalari haqida gapiriladi.

«Sofistik raddiyalar haqida» asarida fikrlash jarayonida vujudga keladigan turli noto'g'ri xulosalar, ularning sabablari, turlari, zarari va ularni aniqlash hamda to'g'rilash yo'llari haqida fikr yuritiladi.

Arastuning «Organon»dan boshqa «Jon to'g'risida», «Fizika», «Ritorika» hamda «Poetika» kabi asarlari ham mantiq ilmiga oid masalalarga bag'ishlangan.

Arastuning haqiqat, tafakkur qonunlari, tushuncha, hukm, xulosa, kategorik sillogizmlar, isbotlash va modalliklar haqidagi ta'limoti mantiq ilmining mustaqil fan sifatida dunyoga kelishida muhim asos bo'lib

xizmat qildi. Aynan shunday ulkan xizmatlari uchun Arastuni «mantiqning otasi» deb ulug‘lashadi.

Arastuning fikricha, haqiqat, eng avvalo, hukmlarning chinligini anglatadi, ya’ni muayyan narsa yoki hodisa haqidagi fikrimiz voqelikdagi mavjudlikka mos bo‘lgandagina haqiqat bo‘lishi mumkin. Uning ta’limotida mantiqiy qonunlarning asosiysi sifatida «ziddiyat qonuni» ko‘rsatiladi. Bu qonunga binoan bir vaqtning o‘zida bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki fikr aynan bir narsaga nisbatan chin bo‘la olmaydi. Yuqorida aytganimizdek, Arastuda ziddiyat qonuni butun borliq va tafakkurning muhim qonuni hisoblanib, boshqa qonunlarning mohiyati mazkur qonunning mantiqiy davomiyligidan keltirib chiqariladi.

Arastuning «Metafizika» yoki «Birinchi analitika» nomli asarlarida tafakkurning «ziddiyat», «ayniyat», «uchinchisi istisno» kabi bir qator qonunlar haqida batafsil ma’lumotlar beriladi. Bundan tashqari, Arastu «Kategoriya» va «Topika» asarlarida tushuncha haqidagi ta’limotni tahlil qilib beradi. Uning fikricha, oddiydan murakkabga, xususiyydan umumiyga boruvchi mantiqiy jarayon o‘z ifodasini kategoriyalarda topadi. Bunday kategoriyalar sifatida mohiyat, miqdor, sifat, munosabat, makon, vaqt kabilar ajratiladi. Ular narsa va hodisaning substansiyasini belgilaydi.

Arastu «Sofistik raddiyalar haqida»gi asarida o‘zi yaratgan kategorik sillogizm ta’limotining mantiq ilmi uchun yangilik ekanligini aytib o‘tadi. Oldingi manbalarda ritorika va boshqa ta’limotlar haqida ma’lumotlar borligini, lekin kategorik sillogizm haqida umuman biror ma’lumot uchratmaganini, shuning uchun ham bu ta’limot ustida uzoq va mashaqqatli mehnat qilganligini ta’kidlab o‘tadi⁸. Shu fikrning o‘zi mantiq ilmi uchun, qolaversa, Arastu uchun kategorik sillogizm ta’limotining ahamiyati cheksiz ekanligidan dalolat beradi.

Bizning maqsadimiz, mazkur mavzu doirasida mantiq ilmiga olib kirgan asosiy ta’limotlarning mohiyatini yoritish orqali Arastuning mantiq fani tarixidagi buyuk va cheksiz o‘rnini ko‘rsatishga harakat qilishdir. Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, antik davrda, qolaversa, insoniyatning keyingi davrida ham Arastuning mantiq‘i darajasiga yetgan birorta ham mantiqiy tizim yaratilmagan. Arastu shogirdlarining xizmati esa insoniyatning keyingi avlodiga buyuk siymo yaratgan mantiqiy tizimni yetkazib berganligi bilan baholanishi mumkin.

⁸ *Маковельский А.О. История логики. – М., 1967. – С.162.*

2. O'rta asrlarda Markaziy Osiyo mantiq ilmining rivojlanishi

O'rta asrlarga kelib fan va madaniyat markazi arab xalifaligining markaziy shahri Bag'doddan Markaziy Osiyoning Buxoro, Xorazm va Balx shaharlariga ko'chdi. Bu shaharlarda hashamatli me'moriy obidalar, madrasa va machitlar qad ko'tardi. Shuningdek, xalifa Ma'mun davrida o'sha davrning eng mashhur olimlarini birlashtirgan «Bayt ul Hikmat» – «Donolik uyi» ham tashkil qilindi. Bu esa Markaziy Osiyoda diniy ilmlar bilan birga falsafa va mantiq fanlarining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Mantiq dastlab «mutakallimlar» va «mu'taziliylar» kabi turli xil oqimlarning o'rtasidagi g'oyaviy qarama-qarshiliklarni hal qilishda bahslashish qoidalarini o'rgatuvchi fan sifatida shakllana bordi. Lekin Markaziy Osiyo mantiqining fan sifatidagi asl mohiyati Arastu mantiqining kirib kelishi bilan kashf qilindi. Bu o'rinda Arastuning mantiqqa oid asarlarini arab tiliga tarjima qilgan va ularni o'z ilmlari bilan boyitgan ko'pgina buyuk mutafakkirlar, masalan, Husayn ibn Is'hoq (808 – 877), Abu Yusuf al-Kindiy (801 – 867), Abu Bashar Matto (tug'ilgan yili ma'lum emas – 939 yilda vafot etgan), Iso ibn Zurro (1000 – yillar), Abu Bakir ar-Roziy (865 – 925), Forobiy (873 – 950), Ibn Sino (980 – 1037), Ibn Rushd (1126 – 1198) kabilarni aytib o'tishimiz mumkin.

Dastlab, Yaqin va O'rta Sharqda Arastuning «Kategoriya», «Ritorika» va «Birinchi analitika» asarlarini Husayn ibn Is'hoq, «Ikkinchi analitika» va «Sofistika»sini Abu Bashar Matto, «Poetika»sini Kusta ibn Luka, shuningdek, Porfiriyning «Izogoge» asarini ar-Roziy kabi olimlar arab tiliga tarjima qilishgan⁹.

Qadimgi grek mantiqini, xususan, Arastu mantiqini dunyoga keng targ'ibot qilishda Yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining muhim o'rin egallaganini quyidagi tarixiy qiyoslash orqali aniq ko'rsatib berishimiz mumkin, ya'ni IX – XI asrlarda Markaziy Osiyo ilmiy jamoatchiligi Arastuning barcha mantiqiy asarlari bilan to'laligicha tanishish imkoniyatiga ega bo'lgan bo'lsa, O'rta asr G'arb sxolastikasining yirik vakillari Anselm Kenterberiyskiy, Rosselin va Abelyarlar Arastu mantiqi bilan deyarli tanish bo'lmaganlar. Faqat XIII asrga kelib Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushdlarning asarlari lotinchaga tarjima qilinganidan keyingina G'arbiy Yevropa kitobxonlariga

⁹ Закуев А. К. Из истории арабоязычной логики средних веков. – Баку, 1971. – С.13–15.

Arastuning mantiqqa oid sakkizta kitobi to'raligicha yetib boradi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish kerakki, Markaziy Osiyo, umuman, Yaqin va O'rta Sharq mutafakkirlari Arastuning kitoblarini nafaqat tarjima qilishgan, balki ularni ijodiy boyitib, tarixda «arab mantig'i» deb nom olgan o'zgacha mantiqiy tizimni yaratishga muvaffaq bo'lishgan.

Mantiq ilmining keyingi rivojida Eronlik qomusiy olim Abu Bakr Muhammad Zakariyo ar-Roziyning ham xizmatlari katta. Aslida, ar-Roziy haqida gapirilganda, eng avvalo, u tibbiyotshunos olim sifatida tavsiflanadi. Chunki ar-Roziy nafaqat matematika, falsafa, mantiq va ilohiyot masalalari bilan shug'ullangan, balki ko'proq tibbiyot sohasi bilan shug'ullangan bo'lib, o'sha davrning tibbiyotshunosligi uchun qomusiy kitob sifatida tan olingan «Tabobat sohasidagi hamma narsani o'z ichiga oluvchi kitob» deb atalgan asarning muallifidir.

Bundan tashqari, ar-Roziy Rey va Bag'dod shaharlarida yirik kasalxonalarni tashkil etish hamda boshqarish bilan ham jiddiy shug'ullangan. Shuning uchun ilmiy jamoatchilikda ar-Roziyni ko'proq tabiiy-ilmiy, qolaversa, falsafiy tafakkur taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan olim sifatida bilishadi. Lekin bu bilan ar-Roziyning mantiq ilmini rivojlantirishda, ayniqsa, Arastuning mantig'ini o'z asarlari orqali targ'ibot qilishdagi xizmatlariga yetarlicha baho bermaslik mumkin emas. Jumladan, ar-Roziy mantiqqa oid «Kitob al-Isaguvchi», «Arastu kategoriyalarining tahlili va ahamiyati», «Arastu birinchi analitikasining ahamiyatini tahlil qilish haqida kitob», «Aql tarozisi haqida kitob» kabi asarlarni yaratgan¹⁰. Ar-Roziy bu asarlarida Arastuning mantig'ini targ'ibot qilish qoida-tamoyillarini o'rganish kabi masalalar borasida o'z fikr va mulohazalarini yozib qoldirgan.

Mantiq ilmining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan mashhur olimlardan yana biri Abu Yusuf al-Kindiy hisoblanadi. Uning asarlari jumlasiga «Kitob al-Madخال al-Mantiq» («Mantiqqa kirish»), «Kitob al-Madخال al-muxtasar» («Qisqacha kirish») «Kitob al-Maqulot» («Besh kategoriya haqida»), «Kitob fi al-Burxon» («Ilmiy isbotlar haqida kitob») va «Birinchi falsafa haqida» kitoblarini kiritishimiz mumkin. Al-Kindiy o'z asarlarida Arastuning mantig'iga katta baho berib, mantiq ilmi olamni bilishning dastlabki bosqichi ekanligini va uning asosida boshqa bilimlarning shakllanishini ko'rsatib o'tadi.

¹⁰ Закуев А. К. Из истории Арабоязычной логики средних веков. – Баку, 1971. – С. 20.

Yaqin va O'rta Sharqda «Ikkinchi muallim» deb nom qozongan Markaziy Osiyolik mashhur olim Abu Nasr al-Forobiyning mantiq ilmiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Forobiy hali hech bir mutafakkir uddalay olmagan vazifani, ya'ni Arastuning va umuman qadimgi grek mantig'ini keng tinglovchilar o'rganishi uchun eng oddiy, tushunarli vosita va uslublarini ishlab chiqishga muvaffaq bo'lgan. Mantiq tarixchilarining ta'kidlashicha, Forobiy bu tavsiyalari bilan Arastuning mantig'iga o'zgacha fayz kiritib, uning kitobxonlar orasidagi mavqeini yanada ko'tarilishiga erishdi.

Forobiyning mantiqqa oid asarlari jumlasiga «Isaguvchi» (kirish), «Maqulot» (Kategoriya), «Ibora» (Hukm), «Qiyos» (Sillogizm), «Birinchi analitika», «Burxon» (Isbotlash-ikkinchi analitika), «Djadal» (Munozara «Dialektika»), «Safsata» (Sofistik raddiya), «Xitoba» (Ritorika), «She'r» (Poetika), «Mantiq ilmiga kirish», «Aql haqida» «Sillogizm» va «Shartli hukmlar» kabi kitoblarini kiritishimiz mumkin.

Forobiy o'zining asarlarida mantiq ilmi, uning predmeti, tuzilishi, vazifalari, fikrlash jarayonining bosqich va shakllari, mantiqiy qonun-qoidalar, usul hamda amallari haqida keng ma'lumotlar bergan. Jumladan, mantiq fanining predmeti va tushunchasining etimologiyasi haqida gap ketganda, Forobiy qadimgi grek mutafakkirlariga murojaat qiladi. Uning fikricha, greklar mantiqni uch ma'noda:

- fikrni til orqali ifodalovchi inson nutqi sifatida;
- inson intellekti yordamida zabt etiluvchi obyektlarga yo'l ko'rsatuvchi so'z sifatida;
- olamni bilish uchun insonga in'om etilgan ichki ruhiy kuch sifatida tushunishgan.

Mazkur ta'riflarni to'ldirgan holda, Forobiy mantiqqa «muayyan qonun-qoidalar asosida insonning fikrlash intellektini yo'naltiruvchi va takomillashtiruvchi fan» deb ta'rif beradi. Ushbu ta'rifni yanada aniqlashtirsak, Forobiy asarlarida mantiq fanlarning fani sifatida tafakkurning qonun-qoidalarini o'rganuvchi bosh fan, hatto san'at deb baholanadi. Faqat tafakkur qonunlarigina bizga chin haqiqatni ochib bera oladi. Forobiyning ta'kidlashicha, ularsiz fikrimiz qachon chin, qachon yolg'onligini yoki qachon xatoga yo'l qo'yganligimizni bila olmaymiz. Qolaversa, haqiqat zaminida yotgan qarama-qarshiliklar va ularning yechimlarini topa olmaymiz¹¹.

¹¹ Бурабаев М. С. и др. О логическом учении аль-Фараби. – Алма-Ата, 1982. – С.75–76.

Forobiyning asarlarida tushuncha, hukm va xulosa kabi tafakkur shakllari juda keng, qamrovli va batafsil izohlanadi. Ayniqsa, sillogizm, uning paydo bo'lish asoslari, figura va moduslari ko'p o'rganilgan. Forobiyning ta'riflashicha, tushuncha – universal tabiatga ega, hissiy idrok qilinuvchi narsalar haqida bilim beruvchi kategoriya. Bundan tashqari, Forobiyning mantiq tizimida tushunchani shakllantirishning usul va amallari, turlari hamda ularning o'rtasidagi munosabat masalalari ham keng o'rin olgan.

Forobiy o'z mantiq'ida sillogizmlar ta'limotiga katta e'tibor beradi. Sillogizm ikki va undan ortiq o'zaro bog'langan asoslardan mantiqan kelib chiquvchi xulosaning o'ziga xos turi sifatida ta'riflanadi. Forobiy falsafa, dialektika, sofistika, ritorika va poetika kabi besh sillogistik san'at turlarini alohida ajratib ko'rsatadi. Sillogizmning strukturasi haqida gap ketganda, uni katta asos, kichik asos va natija kabilarga bo'ladi. Shuningdek, sillogizm terminlarini ham uchga ya'ni katta, kichik va o'rta terminlarga bo'ladi hamda har biriga alohida ta'rif beradi.

Forobiyning mantiq'i haqida shuni aytishimiz mumkinki, uning xizmati Arastuning mantiq'i bilan keng ilmiy jamoatchilikni tanishtirishga muvaffaq bo'lganligi, qolaversa, tarixda «arab mantiq maktabi» deb nom olgan yangi yo'nalishni vujudga keltirganligi bilan baholanadi.

Markaziy Osiyoning yana bir mashhur mutafakkirlaridan biri, Forobiy mantiq'ining davomchisi, Sharqda «Shayhur-raisi» (Olimu-ulamolar raisi) degan nufuzli unvonga sazovor olim Abu Ali ibn Sinodir. Uning tibbiyotga, falsafa va mantiqqa oid «Kitob ash-Shifo», «Kitob an-Najot», «Kitob al-Ishorat» kabi ko'plab asarlari bizgacha yetib kelgan. Jumladan, «Kitob ash-Shifo» asari 18 ta qismdan iborat bo'lib, ulardan 9 tasi bevosita mantiq masalalariga bag'ishlanadi. Ularda mantiqqa kirish, tushuncha, hukm, sillogizm, isbot, yo'l qo'yilish mumkin bo'lgan mantiqiy xatoliklar va ularning oldini olish yo'llari haqida gapiriladi.

Ibn Sinoning fikricha, grammatika to'g'ri gap tuzishning qonun-qoidalarini o'rgatgani kabi, mantiq ham tafakkurning qonun-qoidalarini o'rganadigan fandır. U har qanday fikrni ifodalashda til-belgi tizimining o'ziga xos o'rin tutishi haqidagi ta'limotni ham yaratadi. Ibn Sino fikrning dastlabki shakli – tushuncha, uning shakllanish asoslari, turlari haqida gapirib, ularni yakka va umumiy qismlarga ajratadi. Ibn Sinoning fikricha, yakka tushunchalar faqat yagona predmetga xos bo'lib, undan boshqasiga tegishli bo'lmaydi. Umumiy tushunchalar esa o'z ichiga birdaniga bir necha predmetlarni qamrab oladi. Har qanday narsa va hodisa muayyan bir tushunchada aks ettiriladi. Narsa va hodisalarning eng muhim, umumiy

belgilarini esa ta'riflarda ifodalash lozim. Ibn Sinoning mantig'ida ta'riflashdan tashqari, «tavsiflash» mantiqiy amalidan ham foydalanish zarurligi ta'kidlanadi.

Ibn Sinoning mantig'ida hukm haqidagi ta'limot muhim o'rinni egallaydi. Hukmlarning turlariga kelsak, ular uch sinfga bo'linadi. Birinchisi qat'iy hukmlar bo'lib, ularda mazkur belgining muayyan predmetga xosligi tasdiqlanadi yoki inkor qilinadi. Ikkinchi va uchinchi hukmlarga shartli hukmlar kiritiladi. Ular esa o'z navbatida shartli birlashtiruvchi va shartli ayiruvchi hukmlarga bo'linadi. Bu ta'limotda hukm modalliklari haqida ham ko'p fikrlar keltiriladi.

Ibn Sino mantig'ida sillogizm, uning figura va moduslari, isbotlash va uning turlari, shuningdek, sofizmlar haqidagi ta'limotlar ham katta o'rinni egallaydi. Ibn Sino mantig'ining davomchilari sifatida uning shogirdlari ozarbayjon mutafakkiri Baxmanyor va arab faylasufi Ibn Roshidlarni ko'rsatishimiz mumkin. Baxmanyorning mantiqqa oid eng mashhur asari «Kitob at-tahsil»dir. Mazkur asarda mutafakkir mantiqni ilmiy san'at sifatida ta'riflab, uning asosiy vazifasi insonlarni to'g'ri fikrlashning qoida va prinsiplariga o'rgatishdan iborat, deb ta'kidlaydi.

Baxmanyor tasavvurida bilishning usuli va jarayoni bu, eng avvalo, umumiy tushunchalardan juz'iy tushunchalarga borishdir. Bundan tashqari, mantiq ikki qismdan iborat deb ta'kidlanadi. Birinchi qismda mantiqiy amal bo'lmish – ta'riflar, ikkinchi qismda esa hukm va xulosalar o'rganiladi. Baxmanyorning fikricha, mantiq aslida insonga to'g'ri fikrlash qoidalarini o'rgatuvchi ilmiy san'atdir. Lekin sog'lom fikrli inson bu qonunlarni maxsus o'rganmagan bo'lsa ham, o'z fikrini mantiqan to'g'ri va atrofdegilar uchun tushunarli tarzda ifodalash qobiliyati va ko'nikmasiga egadir. Bu fikrlar Baxmanyorni mantiqning ilmiy san'at sifatidagi ahamiyatidan uning hayotiy-amaliy ahamiyatini ustun qo'yishga molikligini to'g'ridan-to'g'ri isbotlab bermoqda.

Yana bir mashhur mantiqshunos olim sifatida Ibn Roshidni ko'rsatishimiz mumkin. Uning «Taxafut al-taxafut» kitobi bevosita mantiqqa bag'ishlangan asar hisoblanadi. Bundan tashqari, u ham Forobiy singari Arastuning bir necha kitoblariga sharhlar yozganligi bilan mashhur. Eng asosiysi, agar Forobiy Arastuni Sharqqa tanitgan bo'lsa, Ibn Roshid Yaqin va O'rta Sharqdagi eng ilg'or mutafakkirlarning g'oyalarini Yevropaga targ'ib qilgan olim. Shuningdek, mantiq ilmida Ibn Roshidning modalliklar haqidagi ta'limoti juda qimmatlidir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mantiq ilmining rivojida alohida maktab maqomiga ega bo'lgan arab mantig'ining yaratilishi va

shakllanishida Markaziy Osiyo mutafakkirlarining o'rne juda ham beqiyosdir. Markaziy Osiyo mutafakkirlarning jahon madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida Prezident I. A. Karimov quyidagi juda ham o'rinli fikrlarni bildiradi: – «Kishilik taraqqiyotiga o'zining o'chmas ulushini qo'shib, mamlakatimiz shuhratini olamga taratib, tarix sahifalariga abadul-abad muhrlagan Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, imom al-Buxoriy, imom at-Termiziy, Bahoviddin Naqshband, Alisher Navoiy singari ulug' siymolarni yetishtirgan millat har qancha g'ururlansa arziydi»¹².

3. Yangi davr (XVII–XIX asrlar) va hozirgi zamon mantiq ilmi taraqqiyotining asosiy yo'nalishlari

XVII asrga kelib, G'arbiy Yevropa ilm-fan va madaniyat markaziga aylana bordi. Bu davrga kelib, Yevropada monarxiya tizimining manfaatlarini ifoda etuvchi cherkov mafkurasi va umuman din sxolastikasi o'rniga tabiiy va aniq fanlarning rivojlanishini taqozo qiluvchi milliy davlatlar paydo bo'lishi bilan bog'liq yangi munosabatlar qaror topa bordi. Bu esa, o'z navbatida, fanda yangi ilmiy metodlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga olib keldi. Bu davrda Rene Dekart (1596–1650), Blez Paskal (1623–1662), Frensis Bekon (1561–1626), Tomas Gobbs (1588–1679), Djon Lokk (1632–1704) va Isaak Nyuton (1642–1727) kabi mashhur mutafakkirlar dunyoga kelishdi.

XVIII asrning buyuk fransuz olimi Rene Dekart an'anaviy qarashlardan voz kechuvchi yangi fanni yaratish maqsadida mutlaq haqiqatga olib boruvchi umumiy shubhalanish nazariyasini maydonga olib chiqdi. Dekartning fikricha, dunyodagi barcha narsalardan shubhalanish lozim, faqat shubhalanishgina oxir-oqibat mutlaq haqiqatga olib keladi. Barcha narsadan shubhalanishning o'zi insonda shunday qobiliyatni yuzaga keltiradigan ilohiy substansiyaning atributi bo'lmish ongning har qanday shubhadan yuqori turuvchi mutlaq haqiqat ekanligini, bu esa, o'z navbatida, ongning sohibi – insonning moddiy mavjudligini isbotlaydi. Mazkur qoidada ifodalangan ilohiy substansiya bilan bir qatorda moddiylikni tan olish Dekart falsafasining dualistik tabiatidan dalolat beradi. Shu o'rinda Dekart falsafasining mohiyatini ko'rsatuvchi «Men fikrlayman, demakki, men mavjudman» degan mashhur aforizmini keltirish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

¹²Каримов И. А. Аҳмад ал-Фарғоний ҳайкалининг очилишига бағишланган маросимда сўзланган нутқ. Т.7., – Т., 1999. – 188-б.

Dekartning fikricha, haqiqatga erishishning hamma uchun umumiy, yagona ilmiy usuli bu «aql»dir. Haqiqiy bilimga faqat aqlga asoslanib erishish mumkin. Sezgilar narsalarning mohiyatini belgilab bera olmaydi, chunki u narsa va hodisalarning belgilarini aks ettiradi. Inson aqli esa bu belgilarning orasidan zarurlarini ajratib olib, narsaga xos bo'lgan mohiyatni aniqlashga qodir. Dekartning sezgi va tajribani inkor etuvchi bu qarashlari tarixda «ratsionalizm» deb baholanadi.

Dekartning ta'kidlashicha, aqlning eng universal metod sifatidagi mohiyatini fanlarning fani matematikada yaqqol ko'rish mumkin. Chunki tabiatdagi barcha hodisalar matematik qonunlar asosida sodir bo'ladi. Masalan, hissiy qabul qilib bo'lmaydigan narsalar mohiyati jihatidan geometrik tushunchalardir.

Dekart matematikaning asosiy va yagona ilmiy metodi sifatida deduksiyani tan oladi va uni analitik hamda sintetik turlarga bo'ladi. Analitik metod – mavjud real faktlardan prinsiplarga boruvchi, sintez metodi esa aksiomalardan natijalarga olib boruvchi to'g'ri yo'l hisoblanadi. Dekartning ta'limotida induksiya metodi inkor etilmaydi. Ammo uning yordamida shubhali va ishonchsiz bilimlarga erishish mumkin, deb ta'kidlanadi.

Boshqacha aytganda, Dekart induksiyaga haqiqatga olib boruvchi usul deb qaramaydi va bu maqomni deduksiyaga beradi. Demak, Dekart ta'limotida bilishning asosiy metodi sifatida universal aqliy aksiomatik qoidalarga asoslangan deduksiya e'tirof etilgan bo'lib, faqatgina u mutlaq chin bilimlarga olib borishi mumkin bo'lgan yagona to'g'ri yo'l, deb ta'kidlanadi.

Fransiyada Dekartning ilmiy metod haqidagi ta'limotini buyuk matematik, tabiatshunos, faylasuf Blez Paskal va «Por Royal» cherkov maktabidan chiqqan Antuan Arno va Pyer Nikol o'zlarining mantiq ilmiga bag'ishlangan asarlarida davom ettiradilar. Keyinchalik tarixda mazkur mutafakkirlar asos solgan yo'l «Por Royal mantiq maktabi» deb ataladi.

Bu davrning yana bir mashhur ingliz olimi Frensis Bekon hisoblanadi. U ham Dekart singari fanni tubdan o'zgartirish tarafdori bo'lgan. Agar, Dekart yangi fanni falsafiy dualizm va ratsionalizm asosida qurgan bo'lsa, Bekon uni materializm va empirizm asosida qurishga harakat qiladi.

F. Bekon «Fanlarning buyuk tiklanishi» mavzuida katta asar yozishni maqsad qilib qo'yib, uning faqat ikki qisminigina yozishga ulguradi. Mazkur ishning «Fanlar nufuzi va ularning ortib borishi haqida» deb nomlanuvchi birinchi qismida fanlarning tasnifi va ularning maqomi haqidagi fikrlarni keltiradi. Lekin qizig'i shundaki, Bekon o'z davrining

eng ilg'or g'oya va ta'limotlarini to'g'ri baholay olmaydi. Chunonchi, matematikaning rolini yuqori deb bilmaydi, Kopernik tizimini esa inkor etadi.

F. Bekon o'zi maqsad qilib qo'ygan ilmiy ishning ikkinchi qismi sifatida «Yangi Organon» kitobini yaratadi. Bu asarda Bekon Arastu mantig'iga qarshi o'zining mantiqiy tizimini qo'yishga harakat qiladi. Shuning uchun ham asar bejiz «Organon»ga qarshi «Yangi Organon» deb nomlanmagan.

F. Bekon mantiqning vazifasini haqiqatga erishishning to'g'ri yo'lini belgilashda deb biladi. Fan ravnaqi uchun eng muhimi to'g'ri metodni tanlay olishdir. Uning fikricha, faqatgina induksiya shunday to'g'ri metod bo'la oladi. Fan empirik bilimlar hamda alohida faktlarni bosqichma-bosqich umumlashtirishdan kelib chiqishi lozim.

Bekonning mantig'iga binoan, dastlab kuzatish va eksperimentlar vositasida faktlarni aniqlash, keyinchalik ushbu o'rnatilgan faktlardan induktiv yo'l orqali asta-sekin umumiy qonunlarni bilishga o'tish kerak. Bekon faktlarni umumlashtirishdan hosil bo'lgan barcha nazariy qoidalarini «aksiomalar» deb ataydi. Uning fikricha, Arastuning deduksiyasi orqali fanda yangilik yaratib bo'lmaydi, aksincha o'rganilayotgan hodisaga taalluqli bo'lgan ko'p faktlarni taqqoslash orqaligina yangi bilimga erishish mumkin. Shu metodni Bekon «haqiqiy induktiv metod» deb biladi.

Bekon o'zining metodida Demokrit va Epikur kabi mutafakkirlarning induktiv nazariyasini davom ettiradi. U mukammal induktiv tizimni yarata olmasa-da, ta'limotning poydevorini yaratishga muvaffaq bo'ladi. Uning tarixdagi yana bir buyuk xizmati har xil avtoritetliklardan, an'anaviy qaramliklardan ozod bo'lgan yangi fan yaratishni keng targ'ib qiladi.

Mantiq ilmining rivojida o'ziga xos o'rin egallagan mutafakkirlardan yana biri, mashhur nemis matematigi Gotfrid Vilgelm Leybnis (1646–1716) hisoblanadi. Leybnis o'zining matematik mantiqiy tizimining asoslarini «Universal xarakteristika elementlari», «Bilish, haqiqat va g'oyalar haqida mulohazalar», «Logika sohalaridagi qiyinchiliklar» hamda «Inson aqli haqida yangi tajribalar» nomli asarlarida yaratadi.

Leybnis bilish jarayonining mantiqiy asosini ratsionalistik nuqtai nazardan hal qiladi va deduksiyani asosiy metod deb belgilaydi. Uning ta'kidlashicha, haqiqatning mezoni fikrning obyektiv voqelikka mos kelishida emas, balki inson aqlining o'zidadir. Chunki har qanday fikrning chinligi uning ichki ziddiyatsizligidadir.

Bundan tashqari, Leybnis cheksiz ko'p fikrlardan hajm jihatdan kichikroq, lekin mazmuniga ko'ra kengroq bo'lgan tushunchalarga borishni haqiqatga erishishning eng to'g'ri yo'li deb biladi. Shu o'rinda geometriyadagi barcha harakatdagi nuqtalarning faqat ikkita – to'g'ri va aylana harakatlardagina namoyon bo'lishini misol qilib ko'rsatadi.

Leybnis «Kombinatorlik san'ati haqida» asarida (1666 yil) hozirgi zamon matematik mantiqining asoslarini yaratadi. Bu kitobda matematika deduksiyaning turli xil shakllarini o'zida mujassamlashtira oluvchi, eng optimal fan sifatida qaraladi. Leybnitsning fikricha, matematikada raqamlar oddiy arifmetik birliklarni emas, balki turli xil miqdoriy va sifatiy kattaliklar o'rtasidagi munosabatlarni ham aks ettiradi.

Leybnitsning mantiqiy tizimida tafakkur qonunlari haqidagi ta'limotlar asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Birinchi o'rinda ayniyat va ziddiyatlik qonuni turadi. Leybnis barcha mantiqiy qonunlarning ontologik ta'riflarini berishga muvaffaq bo'ladi. Masalan, ayniyat qonunini «Har qanday narsa, u nimaiki bo'lishidan qat'iy nazar, aynan o'ziga tengdir» deb ta'riflab, quyidagi formulani taqdim etadi: « $A - A$ dir», « $V - V$ dir»¹³. Mazkur formulada « A » va « V » muayyan narsani, chiziqli esa tenglikni anglatadi. Shuningdek, Leybnis narsaning ayni vaqtning o'zida, ham mavjud bo'lishi, ham mavjud bo'lmasligi mumkin emasligini «ziddiyat qonuni» deb ataydi. Bundan tashqari, Leybnis o'zining mantiqiy tizimida ziddiyat qonuni bilan birgalikda «uchinchisini istisno» qonuni haqida ham gapiradi. Eng asosiysi, Leybnis mantiqning to'rtinchi qonuni sifatida «yetarlicha asos» qonunini yaratish tufayli fan tarixida alohida iz qoldiradi.

Mantiq fanining rivojida yana bir nemis mutafakkiri Immanuel Kantning (1724-1804) ham roli katta. Kantning asosiy asarlari sifatida «Sof aql tanqidi», «Mantiq tushunchasi haqida» nomli kitoblarini keltirishimiz mumkin. Bu asarlarda I. Kantning falsafiy va mantiqiy tizimining nazariy asoslari o'z aksini topadi. Jumladan, «Sof aql tanqidi» asarida Kant falsafiy agnostisizmning asosiy g'oyasini ifodalovchi «narsa o'zida» tezisining mohiyatini, ya'ni inson aqli hech qachon narsalarning ichki qonuniyatlarini zabt eta olmasligini, narsalar esa o'z mohiyati bilan doimo o'zida qolishini isbotlashga harakat qiladi.

I. Kant «Mantiq tushunchasi haqida» asarida mantiqning fan sifatidagi o'rganish obyekti va predmeti, oldida turgan vazifalari haqidagi fikrlarni ilgari suradi. Kantning fikricha, mantiq – to'g'ri fikrlashning qonun-qoida

¹³ Маковельский А. О. История логики. – М., 1967. – С. 400.

va shakllarini uning obyektiv mazmunidan ajratilgan holda o'rganuvchi fandır.

I. Kant Arastuning mantig'ini tanqid qilgan bo'lsa-da, uning mantiq ilmi tarixidagi xizmatiga katta baho beradi. U Arastu haqida gapirar ekan, uning mantiqdagi barcha kengliklarni ishg'ol qilganligini va keyinchalik mantiqda o'rganiluvchi masalalarning hajmi o'zgarmaganligini, aksincha gap faqat mazkur masalalarning yechimini qay darajada takomillashtirishga erishilganligi haqida borishi mumkinligini ta'kidlagan.

Kantda tafakkurning formal mantiq qonunlari tizimida birinchi asos vazifasini «ziddiyat» va «ayniyat»ning birlashgan qonuni, ikkinchi asosni «yetarlicha asos» qonuni, uchinchi asosni «uchinchisini istisno» qonuni bajaradi.

Bundan tashqari, Kantning mantiqiy tizimida alohida o'rinni xulosalar, mantiqiy xatoliklar, sillogizmning figura va moduslari haqidagi ta'limotlar egallagan. Umuman olganda, Kantning mantiq va bilish nazariyasidagi o'ziga xos o'rni, bir tomondan, real sabab bilan mantiqiy asoslanishni aynanlashtiruvchi ratsionalizm tanqid ostiga olinganligida namoyon bo'lsa, ikkinchi tomondan, uning ta'limotidagi agnostik chegaralanganlikda ko'rinadi.

Mantiq fanining rivojlanishida yaratgan dialektik tizimi bilan butun bir fanga o'zgartirish olib kirishga muvaffaq bo'lgan mashhur nemis mutafakkiri Gegelning (1770–1831) ham o'rni beqiyosdir. Gegel formal mantiqni tanqid qilib, dialektik mantiqni vujudga kelishining metodologik asosini yaratdi va rivojlantirdi. Uning fikricha, dunyodagi barcha mavjudliklar «mutlaq ruh»ning rivojlanishidagi muayyan bosqichlardan iborat deb sanaladi. Gegelning ta'limotiga ko'ra, mutlaq g'oya uch bosqichni: tezis, antitezis va sintezni bosib o'tadi.

Gegelning dialektik mantig'idagi «mutlaq ruh» rivojlanishining birinchi va ikkinchi bosqich bevosita borliq va mohiyat harakatidan iborat bo'lib, ularning sintezi uchinchi bosqichni, ya'ni tushunchani ifoda etadi. O'z navbatida, tushuncha rivojlanish jarayonida quyidan yuqoriga harakat qilib, hukm va xulosalarda, undan keyin esa eng oliy bosqichda g'oyaga aylanadi. G'oyada tushunchadagi subyektivlik (inson ongi bilan bog'liqlik) obyektivlikka (inson ongidan tashqaridagi «mutlaq ruh»ga) o'tadi. Shu tariqa «olam ruhi» yoki «mutlaq g'oya» bilan ifodalangan, tabiat va jamiyatdan ham ilgari mavjud bo'lgan qandaydir ruhiy ibtido o'zining boshlang'ich bosqichi, ya'ni o'zining sof azaliy shakliga qaytadi. Mazkur jarayonning doimiy takrorlanishini e'tirof etilishi bir tomondan Gegel dialektikasini rivojlanishining ichki manbaini

ochib beruvchi ilg'or ta'limot sifatida ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, ushbu tizimdagi butun olam rivojlanishining ibtidosini ilohiylashgan «mutlaq ruh» bilan bog'lashlik Gegel dialektikasidagi idealistik cheklanganlikni ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Gegel o'z ta'limotidagi butun olam harakatining ichki bog'lanishlarini ochib beruvchi rivojlanish g'oyasini mantiq ilmiga tatbiq qilishga harakat qiladi va shu tariqa «dialektik mantiq» deb nom olgan yangi yo'nalishning nazariy asoslarini yaratishga muvaffaq bo'ladi.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlariga kelib, an'anaviy mantiqqa matematik metodlarning kirib kelishi bilan mantiq ilmi o'z rivojining yangi bosqichiga ko'tarildi. Maydonda mantiqning matematik mantiq, konstruktiv mantiq, modal mantiq, intuitiv mantiq, munosabatlar mantiq'i hamda ehtimollar mantiq'i kabi tarmoqlari paydo bo'la bordi. Bu davrda Jorj Bul, David Gilbert, Bertran Rassel, Yan Lukasevich va Alfred Tarskiy kabi mutafakkirlar o'z asarlarida hozirgi zamon fan taraqqiyotini aks ettiruvchi mantiqning yangi tarmoqlarini yaratishga va rivojlantirishga muvaffaq bo'lishdi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Sharq mantiq'i tarixining falsafiy maktablar tarixi bilan bog'liqligi nimada?
2. Dxarmakirti mantiq tizimining mohiyati nimadan iborat?
3. Qadimgi hind mantiq'i sillogizmining tarkibini mashhur «Tepadagi olov» misolida tushuntirib bering.
4. Protagorning «To'lov borasidagi sudlashuv» asaridagi sofizmning mohiyatini ochib bering.
5. Platon «Fedon» va «Davlat» asarlarida mantiqning qonunlarini qanday tushuntirib bergan?
6. Aristotel mantiqda qanday ta'limotga asos solgan?
7. Mantiq ilmining rivojida Forobiyning xizmati nimadan iborat?
8. F. Bekon induktiv metodining mohiyatini ochib bering.
9. Leybnis yaratgan mantiqiy qonunning mohiyati nimadan iborat?

3-mavzu. MANTIQLIQNING ASOSIY QONUNLARI

- Mantiqlarning qonunlari haqida tushuncha
- Ayniyat qonuni
- Nozidlik qonuni
- Uchinchi istisno qonuni
- Yetarlicha asos qonuni

1. Mantiqlarning qonunlari haqida tushuncha

Har qanday fanning asosini uning qonunlari tashkil etadi. Jumladan, falsafa fanining qonunlari o'zida tabiat, jamiyat va inson tafakkurining umumiy bog'lanishlarini ifodalaydi. Yuridik qonunlar esa fuqarolarning ma'lum bir jamiyatdagi xatti-harakatlarini boshqarib turish hamda ularning huquq va majburiyatlarini belgilab berish uchun mavjud hokimiyat qarori bilan ta'sis etiladi.

Qonun va umuman qonunning tushunchalarida nimalar ifodalanadi?

Qonun – muayyan munosabatlarda voqealar rivojining xususiyati va yo'nalishini belgilovchi, narsa va hodisalarning muhim, zarur, barqaror va takrorlanuvchi munosabatlarini o'zida ifodalovchi kategoriya. Bu umumiy ta'rifdan kelib chiqib tafakkur qonuni tushunchasini ta'riflash mumkin.

Mantiql qonuni fikr va muhokamalar o'rtasidagi zaruriy, muhim, barqaror va takrorlanuvchi aloqalarni o'zida ifodalaydi. Boshqa fanlarning qonunlari singari tafakkur qonunlari fikrlashning mantiqiy to'g'ri amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Fikr chin yoki yolg'on bo'lishi mumkin. Voqelikka mos kelmaydigan fikr yolg'on bo'ladi. Masalan: «O'zbekiston – Yevropa mintaqasida joylashgan» degan muhokama yolg'on, chunki u davlatning geografik joylashuv o'rniga mos kelmaydi.

Fikr mazmunining chirligi tafakkur jarayonida to'g'ri natijalarga erishishning zaruriy shartidir. Zaruriy shartlardan yana biri mantiqiy to'g'ri tafakkur yuritishdir. Agar bu shartlar bajarilmasa chin fikrdan ham yolg'on natija olish mumkin.

Tafakkurning mantiqiy to'g'riligi mantiql qonunlari bilan shartlangan bo'lib, ular tafakkur qilish jarayonida fikrlarning zaruriy aloqadorligini ifodalaydi. Mantiql qonunlarining buzilishi mantiqiy xatoliklarni keltirib chiqaradi.

Mantiq fanining asosiy qonunlari ayniyat, ziddiyat, uchinchi istisno va yetarlicha asos qonunlaridir. Ularda tafakkurga nisbatan umumiy talablar mujassamlashgan bo'lib, mantiqiy tafakkurning asosiy xususiyatlarini muayyanlik, ziddiyatsizlik, izchillik va asoslaganlik kabi muhim mantiqiy tamoyillar ifodalaydi.

2. Ayniyat qonuni

Har qanday fikr muhokama jarayonida mazmunan muayyanligi, barqarorligi va aniqligini saqlab qolishi lozim. Bu tafakkurning asosiy xususiyati bo'lgan ayniyat qonunida ifodalanadi, ya'ni muayyan muhokama jarayonida har qanday tushuncha yoki hukm o'z-o'ziga aynan bo'lishi lozim. Ayniyat qonunining harfiy ifodasi $a \equiv a$, yoki $A \equiv A$ bo'ladi. Bu yerda «a» – har qanday fikr, tushuncha yoki hukmni ifodalaydi. Harflar o'rniga har qanday konkret mazmunga ega bo'lgan chin hukm yoki tushunchani qo'yishimiz mumkin.

Masalan: «Ahmad o'g'rilik qildi» yoki «Ahmad o'zgalar mulkini yashirincha o'zlashtirdi» degan ikki hukmda bir inson nazarda tutilayotgan bo'lsa ham unda bir xil, ya'ni aynan fikrlar ifodalanmoqda.

Fikrning o'z-o'ziga aynanligi haqida gapirayotganimizda, mantiq fani, avvalo, fikr hajmining aynanligini nazarda tutadi. $A=A$ teng ifodadagi mantiqiy o'zgaruvchi «a» o'rniga turli xil konkret mazmundagi fikrlar (agar ular bir xil hajmga ega bo'lsa) qo'yilishi mumkin.

Masalan: Mustaqil O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti (I. A. Karimov) va «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarining muallifi (I. A. Karimov).

Bu fikrlar formal mantiq nuqtai nazaridan bir xil hajmga ega. Chunki har ikkala fikrda ham bir inson nazarda tutilmoqda, ammo fikrlar mazmun jihatidan bir xil emas. Agar rivojlanish jarayonida fikrlanayotgan predmetning hajmi o'zgarsa, u holda ayniyat qonuni amal qilmaydi.

Ayniyat qonuni fikrimizning aniqligini ifodalab, obyektiv reallikda narsa va hodisalarning har doim harakatda, o'zgarishda ekanligini, shu bois fikrning aniqligi ma'lum bir vaqtdagina ma'noga egaligini ko'rsatadi.

Chunonchi, ba'zi qonunlar vaqt o'tishi bilan yangi davr talablariga mos va muvofiq keladigan qonunlar asosida to'ldirilishi yoki yangisining qabul qilinishini talab etadi. Masalan, mustaqillikning dastlabki davrlarida qabul qilingan qonunlar hozirgi kunning talablari asosida qayta ishlanmoqda va to'ldirilmoqda. Shunga ko'ra, mazkur qonunlarning o'zgarmasligi haqidagi fikrlar muayyan davrga nisbatan chinlik xususiyatiga ega. Ular har qanday muhokamada amal qiladi.

Tafakkur qonunlari davlat tomonidan o'rnatiladigan qonunlardan farqli ravishda odamlar tomonidan o'rnatilmaydi. Ular insonning xohish irodasiga bog'liq bo'lmagan holda shakllanadi hamda narsa va hodisalarning muayyan jihatlarini aks ettiradi. Lekin ular narsa va hodisalarning qonuni hisoblanmaydi.

Mantiqiy qonunlar inson bilishining ko'p asrlik tajribasi bilan bog'langan narsa va hodisalarning xususiyatlari va aloqalarini o'zida aks ettiradi.

Mantiq qonunlari tafakkur tarkibining elementlari va fikrlashning shakllari – tushuncha, hukm, xulosalar o'rtasidagi to'g'ri bog'lanishlarning zaruriy shartidir.

3. Nozidlik qonuni

Mantiqiy tafakkurga xos mezonlardan biri – bu uning ziddiyatsiz bo'lishidir. Ziddiyat fikrni chalg'itib, bilish jarayonini qiyinlashtiradi.

Muayyan narsa yoki hodisa to'g'risidagi mulohaza bir vaqtning o'zida o'zgarib, boshlang'ich mulohazaga zid kelishi mumkin emas. Nozidlik qonuni quyidagicha ifodalanadi: aynan bir narsa yoki hodisa haqida aytilgan ikki zid fikr bir vaqtda va bir xil nisbatda chin bo'lishi mumkin emas, hech bo'lmaganda, ulardan biri albatta xatodir. Mazkur qonun doirasida muayyan narsa yoki hodisa haqida bir-biriga zid aytilgan ikki fikr bir vaqtda chin bo'la olmaydi, ulardan biri muqarrar ravishda yolg'ondir.

Nozidlik qonunining harfiy ifodasi «A va $\bar{A}$ » yoki « $A \wedge \bar{A}$ » A deb belgilanib, unda hukm va unga qarama-qarshi bo'lgan A emas hukmi bir vaqtda chin bo'lishi mumkin emasligi ta'kidlanadi. Nozidlik qonuni sig'ishmaydigan, ya'ni qarama-qarshi va zid munosabatdagi hukmlarda amal qiladi. Chunonchi, ikki qarama-qarshi (kontrar) hukmlardan biri chin, ikkinchisi yolg'on bo'lishi mumkin. Masalan: «Barcha ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jinoyatdir» (O'zbekiston Respublikasi JK 14-m) hukmi – chin, «Hech bir ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik) jinoyat emas» hukmi esa yolg'on. Biroq ayrim hollarda qarama-qarshi hukmlarning ikkisi ham yolg'on bo'lishi mumkin. Masalan: «Barcha guvohlar chin ko'rsatma beradi» va «Hech bir guvoh chin ko'rsatma bermaydi» hukmlarning ikkisi ham yolg'on.

Yuqorida aytganimizdek, ikki zid (kontradiktor) munosabatdagi hukmlar ham bir vaqt va munosabatda chin bo'lishi mumkin emas: masalan, «Mazkur jinoyatning sodir etilishida S. aybdordir» hukmi chin va «Mazkur jinoyatning sodir etilishida S. aybdor emas» hukmi esa

yolg'on. Yoki «Barcha ayblanuvchilar himoyachi olish huquqiga ega» hukmi chin bo'lib, «Ba'zi ayblanuvchilar himoyachi olish huquqiga ega emas» hukmi esa yolg'ondir.

Fikrlash jarayonida ziddiyatga yo'l qo'ymaslik nozidlik qonunini quyidagi hollarda to'g'ri ifodalaydi, jumladan, agar narsa yoki hodisada bir belgi tasdiqlanib, boshqa bir belgi inkor etilsa, u holda hukmlar o'rtasida ziddiyat bo'lmaydi. Masalan: «Ahmad tinglovchi» va «Ahmad sportchi emas» hukmlari o'rtasida ziddiyat mavjud emas, chunki mazkur hukmlarda gap turli narsa yoki hodisalar haqida bormoqda. Shuningdek, agar bizning bir odam haqida tasdiqlab yoki inkor etib aytgan fikrimiz turli vaqtlarda amalga oshganligini e'tiborga olsak, u holda ham fikrda ziddiyat bo'lmaydi. Masalan, «Anvar tinglovchi» yoki «Anvar tinglovchi emas» degan ikki hukm ham chin bo'lishi mumkin, chunki gap bu yerda Anvar faoliyatining turli davrlari haqida bormoqda. Fikrlash obyekti turli munosabatlarda ifodalanganda ham ziddiyatlarga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, «IIV tinglovchisi Salimov jinoyat kodeksini yaxshi biladi» deganimizda, haqiqatan ham uning bilimlari tinglovchilarga qo'yilgan talab darajasiga nisbatan «yaxshi» deb baholanishi mumkin. Lekin uning bu bilimlari tergov bo'limining boshlig'iga qo'yiladigan talablar darajasida bo'la olmaydi. Aynan shu nisbat nazarda tutilganda bizning «IIV tinglovchisi Salimov jinoyat kodeksini yaxshi bilmaydi» degan fikrimiz ham xato bo'lmaydi.

Nozidlik qonuni mantiqiy tafakkurning muhim jihatlarini ifodalovchi tafakkur jarayonidagi ziddiyatsizlik va izchillikni ifodalaydi. Tergovchi jinoyatni ochish uchun muayyan bir taxminni o'rta tashlasa va uni haqiqatga yaqin deb hisoblab, unga zid keluvchi fakt va dalillarni hisobga olmasa, u albatta xatoga yo'l qo'yadi. Shuning uchun ham huquq muhofazasi, sud va tergov amaliyotida ayblanuvchi, jabrlanuvchi hamda guvohning ko'rsatmalarida uchraydigan mantiqiy ziddiyatlarni ochish va bartaraf qilishda nozidlik qonunini bilish katta amaliy ahamiyatga ega. Chunonchi, sud hukmida bayon qilingan xulosalar jiddiy ziddiyatlarga ega bo'lsa, u holda hukm O'zbekiston Respublikasi JPK 486-moddasiga binoan mazkur jinoyat ishining haqiqiy holatlariga muvofiq kelmagan deb topiladi va qayta ko'rib chiqish uchun undan yuqori turuvchi Sud organlariga yuborilishi mumkin.

4. Uchinchisi istisno qonuni

Uchinchisi istisno qonuni nozidlik qonunining davomi bo'lib, fikrning to'liq mazmunini qamrab oluvchi ikki zid hukmdan biri chin, ikkinchisi

yolg'on, uchinchisiga o'rin yo'q ekanligini ifodalaydi. Nozidlik qonuni qarama-qarshi va o'zaro zid munosabatdagi hukmlarda amal qilib, birining albatta yolg'on ekanligini bildiradi. Ikkinchi hukm haqidagi fikr esa ochiq qoladi, ya'ni u ham, chin ham yolg'on bo'lishi mumkin.

Uchinchisi istisno qonuni nozidlik qonunidan farqli ravishda faqat o'zaro zid munosabatdagi hukmlarda amal qiladi va « $A - A$ yoki A emas» formulasida ifodalanadi. Mazkur qonunning harfiy ifodasi « $A \vee \bar{A}$ », ya'ni « A yoki $\bar{A}$ emas», deb ham o'qiladi. Bu yerda A – har qanday hukm, $\bar{A}$ – uning inkori, $\vee$ – dizyunksiya belgisi bo'lib, mantiqiy bog'lovchi «yoki» ni ifodalaydi. Nozidlik qonuni singari uchinchisi istisno qonuni ham fikrlash jarayonida ziddiyatga yo'l qo'ymaslikni, izchillikni ifodalaydi.

Ma'lumki, zid munosabatlardagi hukmlarning birida muayyan ko'plikdagi narsa yoxud hodisa tasdiqlansa (yoki inkor etilsa), boshqa birida mazkur ko'plikning ayrim qismigina inkor (yoki tasdiq) etiladi. Bu hukmlar bir vaqtda ham chin ham yolg'on bo'la olmaydi, agar ulardan biri chin bo'lsa, ikkinchisi yolg'on va aksincha, biri yolg'on bo'lsa, ikkinchisi chin bo'ladi. Masalan, Konstitutsiyamizning 25-moddasida ta'kidlanganidek, «O'zbekiston Respublikasining har bir fuqarosi erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega», degan hukm chin bo'lsa, «O'zbekiston Respublikasining ba'zi bir fuqarolari erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga ega emas», degan hukm yolg'on. Shuningdek, zid munosabatlar bir-birini inkor etuvchi (birida tasdiqlansa, ikkinchisida inkor etuvchi) ikki hukm o'rtasida ham namoyon bo'lishi mumkin. Bunday holda hukmlarning biri albatta chin, ikkinchisi yolg'on bo'ladi. Masalan, «Muassasa xizmatchisi Salimov ma'muriy javobgarlikka tortilgan» va «Muassasa xizmatchisi Salimov ma'muriy javobgarlikka tortilmagan». Mazkur misolda Salimovning ma'muriy javobgarlikka tortilganligi haqidagi hukm chin bo'lsa, u holda uni inkor etuvchi hukm yolg'on bo'lib chiqadi.

Demak, uchinchisi istisno qonuniga asosan ikki zid hukm nafaqat bir vaqtda chin bo'la olmaydi (nozidlik qonunida ifodalanganidek), balki bir vaqtning o'zida yolg'on ham bo'la olmas ekan. Ya'ni hukmlarning biri yolg'on bo'lganda, ikkinchisi muqarrar ravishda chin bo'ladi, uchinchi yechimga o'rin qolmaydi. Uchinchisi istisno qonuni masalaning qat'iy yechimi talab etiladigan yuridik amaliyotda muhim ahamiyat kasb etadi. Huquqshunos xulosasida masalaning oraliq yoki mavhum yechimi bo'lmaydi, ya'ni ayblanuvchining aybdorligi yoki aybsizligi aniqlanishi zarur.

Zid hukmlarning birida qaysidir belgi tasdiqlansa, boshqasida xuddi shu belgi inkor etiladi. Bu hukmlar bir vaqtning o'zida ham chin, ham yolg'on bo'lishi mumkin emas, biri chin bo'lsa, ikkinchisi yolg'on. Masalan, «O'zbekistonning har bir fuqarosi bilim olish huquqiga ega» (chin), «Ba'zi O'zbekiston fuqarolari bilim olish huquqiga ega emas» (yolg'on).

Uchinchisi istisno qonuni muayyan bir masala qo'yilganda «ha» yoki «yo'q» degan aniq javobni talab etib, qandaydir oraliq, amaliyotda yechilishi mumkin yoki mavjud bo'lmagan javoblarni inkor etadi. Shu bilan birga, uchinchisi istisno qonuni berilgan hukmlarning qaysi biri chin ekanligini belgilamaydi.

Chunki hukmning chinligi, ya'ni voqelikka mos kelish-kelmasligi amaliyotda aniqlanadi. Qonunning ahamiyati haqiqatni topishga yo'nalish berishidadir. Masalaning yechimi ikki xil bo'lishi mumkin, faqat ulardan biri chin bo'lishi zarur. Bu qonun masalaning aniq yechimini talab etadigan huquqiy amaliyot uchun juda ahamiyatlidir. Huquqshunos ishni albatta «yoki – yoki» ifodasi orqali, ya'ni yo aybdor, yo aybdor emas shaklida yechishi lozim.

5. Yetarlicha asos qonuni

Muayyan bir narsa, hodisa yoki faktlar haqidagi fikrimiz chin yoki yolg'on bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham fikrning chinligini, uning voqelikka mos kelishini asoslash va isbotlash lozim.

Fikrning asoslaganligi va isbotlanganligi yetarlicha asos qonunining talabi bo'lib, u quyidagicha ifodalanadi: Har qanday fikr yoki mulohaza agar u yetarlicha asoslangan bo'lsa yoki har bir fikr o'z isbotiga ega bo'lsagina chin deb hisoblanadi. Fikrning yetarlicha asosi yoki muhokamaning tasdig'i bo'lib tajriba, amaliyot yoki mavjud fakt va dalillar xizmat qiladi. Masalan, huquqiy amaliyotda ayblash va hukm qilish uchun O'zbekiston Respublikasi JPKning 82-moddasida ko'zda tutilgan ayblov xulosalari yetarlicha asoslangan va isbotlangan bo'lishi lozim. Bular quyidagilar:

- jinoyatning obyekti, jinoyat tufayli yetkazilgan ziyonning xususiyati va miqdori, jinoyatning shaxsini tavsiflovchi holatlar;
- sodir etilgan jinoyatning vaqti, joyi, usuli;
- jinoyatning ushbu shaxs tomonidan sodir etilganligi;
- jinoyatning to'g'ri yoki egri, qasd bilan yoxud beparvolik yoki o'z-o'ziga ishonish oqibatida sodir etilganligining sabab va maqsadlari;
- ayblanuvchining, sudlanuvchining shaxsini tavsiflovchi holatlar.

Yetarlicha asos qonuni yuqorida ko'rib o'tilgan mantiqiy qonunlarga so'zsiz amal qilishni nazarda tutadi hamda fikr, mulohaza va muhokamaning chinligini chinligi isbotlangan boshqa fikrlarning yordamida asoslab berilishini talab etadi. Agar «a» hukmning chinligidan «v» hukmning chinligi kelib chiqsa, unda «a» – «v» uchun asos bo'lib, «v» – «a» asosning natijasidir.

Asos va natijaning aloqasi implikasiya belgisi orqali ifodalanib, $a \rightarrow v$, ya'ni a – asos, v – natija shaklida bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, «Agar «v» mavjud bo'lsa, uning asosi «a» ham mavjuddir». Masalan: qishda sodir bo'ladigan ko'pgina avariylarni keltirib chiqaruvchi avtotransport harakatlarining yo'nalishidagi keskin o'zgarishlarning sodir bo'lishini yo'llarning muzlashi bilan asoslash mumkin.

Yetarlicha asos qonunining yuridik amaliyotdagi ahamiyati, eng avvalo, har bir qonunbuzarlik bo'yicha qabul qilingan qarorning albatta o'z asosiga ega bo'lishi shartligini talab qilishda namoyon bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Mantiqiy qonunning yuridik qonunlar bilan o'zaro aloqadorligi nimada ifodalanadi?

2. Mantiqiy qonunning turlari haqida tushuncha bering.

3. Quyidagi muhokamalarda mantiqning qaysi qonuni talablarining buzilganligini aniqlang:

3.1. Balog'at yoshiga yetmaganlar harbiy xizmatga chaqirilmaydi.

Salimov harbiy xizmatga chaqirilmagan.

Demak, Salimov balog'at yoshiga yetmagan.

3.2. «Kecha Akademiyaning ishxonasida naryadda bo'lganligim uchun falsafa fani bo'yicha bugungi ma'ruza darsida uxlab qoldim» (Tinglovchining tushuntirish xatidan).

4. Quyidagi ikki versiya (taxmin)ga uchinchisini istisno qonunini qo'llash mumkinmi?

4.1. Harbiy qismning kiyim-kechak omborida aniqlangan kamomad noma'lum shaxslar tomonidan amalga oshirilgan o'g'rilikning natijasidir.

4.2. Harbiy qismning kiyim-kechak omborida aniqlangan kamomad ombor xizmatchisi erkin yollangan fuqaro S. ning hech qanday nazoratsiz ombordagi kiyim-kechaklarning kam miqdorda, doimiy ravishda yashirincha olib chiqishga muvaffaq bo'lganligining natijasidir.

5. Quyidagi hukmlarda mantiqiy qonun talablarining ifodasini ko'rsatib bering.

5.1. Fuqaro S.ning qilgan harakati O'zbekiston Respublikasi JKda o'g'rilikdir.

5.2. Fuqaro S.ning qilgan harakati O'zbekiston Respublikasi JKning 169-moddasiga ko'ra, o'zganing mol-mulkini yashirin ravishda talon-taroj qilish deb ta'riflanadi.

6. Quyidagi muhokamalarning chinlik yoki yolg'onlik holatlarini mantiqning qaysi qonuni asosida tushuntirib berish mumkin?

- 6.1. Ayblanuvchi K.ning bergan ko'rsatmalari yolg'on hisoblanadi.
- 6.2. Ayblanuvchi K.ning bergan ko'rsatmalari chin hisoblanadi.
- 7. Quyida keltirilgan gapdagi tagiga chizilgan so'zlar qavs ichidagi so'zlar bilan almashtirilsa, ularning o'rtasidagi aynanlik saqlanib qoladimi?
 - 7.1. Ichki ishlar vazirligidan chiqqan buyruqlar (ko'rsatmalar, qarorlar) tizimdagi barcha boshqarma va bo'linmalar uchun me'yoriy hujjat hisoblanadi.
 - 7.2. Har kim fikrlash (so'z, e'tiqod) erkinligi huquqiga ega.
- 8. Mantiqiy qonunlarni bilish va ulardan to'g'ri foydalana olish ko'nikmasi hosil bo'lishining yuridik amaliyot uchun ahamiyati haqida gapirib bering.

4-mavzu. TUSHUNCHA

- Tushuncha tafakkur shakllaridan biri sifatida
- Tushunchaning turlari va ular o'rtasidagi munosabatlar
- Tushunchalar ustida mantiqiy amallar

1. Tushuncha tafakkur shakllaridan biri sifatida

Inson tushunchalar vositasida fikrlaydi va o'zaro munosabatda aynan shu tushunchalar orqali bir-biri bilan muloqotda bo'ladi. Insonning dunyo va dunyo qonunlarining mohiyatini bilishi kundalik ong darajasidagi tushunchalar va ilmiy tushunchalar – kategoriyalar shaklida namoyon bo'ladi.

Tushuncha moddiy dunyodagi narsa, hodisalarning umumiy va muhim belgilari hamda xususiyatlarining inson miyasida aks ettirilishi asosida paydo bo'ladi.

Tushuncha tafakkur shakllaridan biri sifatida insonning oddiy hissiy bilish shakllari – sezgi, idrok va tasavvurdan farq qiladi. Sezgi – predmetlardagi ayrim jihatlar (rang, ta'm, hid va boshqalar)ning inson ongidagi aksidir, idrok esa predmetlarning inson miyasida to'la, yaxlit holda in'ikos etishidir. Tasavvurda inson oldindan idrok qilgan holatlarning obrazlarini ko'z oldida tiklaydi. Demak, ko'rib turganimizdek sezgi, idrok, tasavvur kabi hissiy bilishning shakllari bevosita hamda ko'rgazmalikka asoslanar ekan.

Tushunchada esa muayyan bir guruh predmetlarga xos bo'lgan muhim va zaruriy belgilar umumlashiriladi, natijada insonning tafakkurida alohida bir xususiyatga, ya'ni shakl, rang va boshqa belgilarga ega bo'lgan aniq bir predmet – stol yoki stul emas, balki ularning umumiy obrazi shakllanadi.

Tushuncha bir-biriga o'xshash narsa va hodisalarning umumiy hamda muhim tomonlarini ongimizda aks ettiradi. Chunki shu belgilar predmetning mohiyatini ko'rsatadi.

Tushunchaning belgilari deganda nima tushuniladi?

Agar narsa-hodisalar biron jihati bilan bir-biriga o'xshash yoki farqli bo'lsa, shu o'xshashlik yoki tafovut narsa va hodisalarning belgisi deb aytiladi. Biz ongimizda aks etgan narsa va hodisalarning belgisini «tushunchaning belgisi» deb ataymiz.

Narsa va hodisalarning belgilari juda ko'p. Ular predmetga bo'lgan ahamiyati nuqtai nazaridan muhim va nomuhim belgilarga bo'linadi.

Narsa va hodisalarning ma'lum nisbatda olinganida tub xususiyatlarini ifodalovchi belgi «muhim belgi» deb ataladi.

Predmetlarning mavjudlik mohiyatiga ta'sir qilmaydigan xususiyatlarini ifodalovchi belgi «nomuhim belgi» deb ataladi.

Belgilarni muhim va nomuhim belgilarga ajratish nisbiydir. Chunki bu holat insonning faoliyati va tajribasiga bog'liq hamda o'zgaruvchidir. Inson bilim doirasiga binoan o'zgarib boradi. Muhim belgi nomuhimga, nomuhimdan muhimga o'tib boradi. Demak, tushunchada narsa va hodisalarning birinchidan, eng umumiy va ikkinchidan, muhim belgilari ifodalanar ekan.

Narsa va hodisalarning umumiy, muhim, o'ziga xos belgilarini insonning ongida yaxlit aks ettiruvchi tafakkur shakli «*tushuncha*» deyiladi.

Tushuncha haqida dastlabki tasavvurga ega bo'lganimizdan so'ng uning shakllanishi asoslarini, boshqacha aytganda, tushuncha shakllanishining mantiqiy usullarini bilishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Tushunchaning shakllanishida *taqqoslash*, *analiz*, *sintez*, *mavhumlashtirish* va *umumlashtirish* kabi mantiqiy usullar muhim rol o'ynaydi.

Muayyan narsa haqida tushuncha hosil qilish uchun dastlab ushbu predmetning boshqalar bilan o'xshashligi yoki farqini aniqlash lozim. Aynan shu vazifani bajaruvchi mantiqiy usul «taqqoslash» hisoblanadi.

Tushunchani hosil qilishda foydalaniladigan yana bir muhim mantiqiy usul bu analiz va sintez. Tafakkurda analiz va sintez mavhum tushunchalar yordamida amalga oshiriladi va bunday tushunchalarni vujudga keltirishda asosiy usullardan biri bo'lib xizmat qiladi. Bilishda u – taqqoslash, mavhumlashtirish va umumiyashtirish usullari bilan bog'lab qo'llaniladi.

Mantiqiy analiz – tadqiq etuvchi obyektни tarkibiy qismlarga ajratib o'rganish. Ma'lumki, obyektiv voqelik nihoyatda murakkab bo'lib, u aniq narsa va hodisalardan tashkil topadi. Ular esa o'z navbatida xilma-xil xususiyat va sifatlarga ega. Bunday hodisa va narsalarni bilish va ular to'g'risidagi bilimlarimizni chuqurlashtirish uchun bu murakkab narsalarni tarkibiy qism, element hamda bo'laklarga fikran ajratish, ya'ni analiz qilish zarur.

Masalan, tergovchi jinoyatning mohiyatiga yetish uchun uni turli xil versiya (taxmin)lar asosida tahlil qilib ko'radi. Jinoyat joyini ko'zdan kechiradi, guvohlar bilan ishlaydi, har bir harakatni o'z fikrlarida qaytadan

tiklaydi. Bunda fikriy tahlil amaliy tahlil bilan bog'liq bo'ladi. Lekin analiz fikrlash jarayonida alohida uchramaydi, u har doim sintez bilan birgalikda, u bilan bog'liq holda keladi.

Sintez – analiz yordamida butunning bo'laklarga ajratilgan qismlari, elementlarini yana fikran to'plab, yaxlit holda o'rganish. Bir obyektни o'rganish jarayonida uni avvalo bo'laklarga ajratib, so'ng bu bo'laklarni yana bir butunga to'playmiz. Bunda sintez bevosita amaliy sintez bilan bog'liq holda amalga oshiriladi.

Masalan, tergovchi jinoyat sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirayotganda, dastlab turli xil dalillarni guruhlariga ajratadi (tahlil qiladi), so'ng bu ma'lumotlarni yig'ib, sintez qiladi. Sintezlashtirish jarayonida fikr yakkadan umumiyga, qismdan butunga, konkret dan abstraktga boradi. Sintez analiz (tahlil)ga asoslanadi va bilishda tushunchalarning vujudga kelishini yakunlaydi.

Tushunchaning vujudga kelishi, umuman obyektiv reallikdagi narsa va hodisalar hamda ularning xususiyatlarini tafakkurda aks ettirishning eng muhim xususiyatlaridan biri bu abstraksiyalash, ya'ni mavhumlashtirishdir.

Mavhumlashtirish – obyektiv reallikdagi narsa-hodisalarni ikkinchi darajali, muhim bo'lmagan alohida xususiyatlaridan uzoqlashib, mavhumlashtirish yordamida ularning eng muhim, asosiy va umumiy tomonlarini aniqlash. Olamni ilmiy o'rganishda hodisalarning ichki mohiyatini ochish va ular haqida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarish uchun mavhumlashtirishning ahamiyati juda katta. Mavhumlashtirish bu fikrlash qobiliyatidir. O'quvchini mavhumlashtirishga o'rgatish uning ilm-fanni egallash, konkret hodisalarning umumiy tomonlarini bila olishi uchun juda muhim ahamiyatga ega. Ilmiy mavhumlashtirish predmetlarning konkret belgilaridan uzoqlashgan holda ularni chuqurroq bilishga xizmat qiladi. Ilm-fan ilmiy abstraksiyalarga asoslanadi.

Mavhumlashtirish usuli fikrni umumlashtirish bilan uzviy bog'liqdir. *Umumlashtirish* – narsa va hodisalarning o'xshash hamda muhim belgi yoki xususiyatlarining bog'lanishlarini fikrda muayyan tushunchaga birlashtirish jarayoni va uning natijasidir. Umumlashtirish – ilmiy bilishning muhim vositalaridan biri.

Fikr umumlashtirishda xususiylikdan umumiylikka, turdan jinsga qarab harakat qiladi hamda umumiylik narsa-hodisalarning muqarrar o'xshash va muhim belgilari sifatida olib qoraladi. Demak, tushunchalarni hosil qilishda taqqoslash, analiz-sintez, mavhumlashtirish va umumlashtirish mantiqiy usullari katta ahamiyatga ega ekan.

2. Tushunchaning turlari va ular o'rtasidagi munosabatlar

Tushunchaning turlari haqida gapirishdan oldin ularni turlarga bo'lishning eng asosiy mezonini bo'lmish tushunchalarning hajmi va mazmuni haqida tasavvur hosil qilishimiz lozim. Tushunchaning hajmi va mazmuni uning mantiqiy tarkibini tashkil qiladi.

Tushunchaning hajmi deb, uning mohiyatini tashkil etuvchi predmetlarning yig'indisiga aytiladi.

Tushuncha o'zida bir turkumga mansub narsa va hodisalarni birlashtiradi. Masalan, «inson», «yulduz», «jinoyat» tushunchalari. Bularning har biridan o'z hajmiga bog'liq bo'lgan boshqa tushunchalar doirasida ham foydalanish mumkin. Jumladan, «inson» tushunchasida o'tgan, hozir va kelajakda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha odamlar haqidagi bilimlar mujassamlashtiriladi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tushunchaning mantiqiy tuzilishi bir tomondan uning hajmi bilan ifodalansa, ikkinchi tomondan mazmuni bilan ifodalanadi.

Narsa va hodisalarning tushunchada aks etgan muhim belgilarining yig'indisiga *tushunchaning mazmuni* deyiladi. Ta'riflardan ko'rinib turibdiki, tushunchaning mazmuni, unda ifodalanishi mumkin bo'lgan barcha muhim belgilarni aks ettirar ekan. Masalan, «ziyoli o'qituvchi». «Ziyoli» tushunchasi o'zida madaniyat, ilm, ma'naviyat sohibini gavdalandiradi.

Tushuncha hajm va mazmun birligidan iborat. Shuning uchun hajmsiz mazmunli, mazmunsiz hajmli tushunchalar bo'lmaydi.

Tushunchalarning hajmi va mazmuni o'rtasidagi munosabat shakl va mazmun o'rtasidagi o'zaro teskari nisbat qonunidagidek namoyon bo'ladi. Ya'ni, tushunchalar hajmining kengayishi ular mazmunining mavhumlashuviga, hajmning qisqarishi mazmunning boyishiga olib keladi.

Masalan, «jinoyat» iborasining hajmi keng, mazmunini ifodalovchi muhim belgilari ham nisbatan mavhum.

«O'g'rilik» so'zi hajm jihatidan jinoyatdan torroq, lekin mazmunan boy.

Mazkur teskari nisbat qonuni hamma tushunchalarda emas, balki ba'zi turdagi tushunchalarda namoyon bo'ladi. Buyumlarni umumiy belgilarga qarab ajratish tushunchalarni turga ajratishdir. Tushunchada ifodalangan hodisalar guruhi hajm jihatidan munosabatlariga qarab jins va tur guruhlariga bo'linadi. Jins turga nisbatan keng bo'ladi.

Demak, narsa va hodisalar bir xildagi jins va tur guruhlariga oid bo'lgandagina ularning o'rtasidagi hajm va mazmun munosabatlarining teskari aloqadorligini ko'rishimiz mumkin. Aks holda, bu munosabat amalga oshmaydi. Masalan, «uy» tushunchasining hajmi qanchalik kengaymasin, «poeziya» tushunchasi torayib qolmaydi yoki aksincha.

Hajm va mazmun tushunchani turlarga bo'lishning eng asosiy mezonini hisoblanadi. Mazkur mezonga binoan tushuncha muayyan turlarga bo'linadi.

Tushunchalar hajmiga ko'ra, nol (bo'sh), yakka, umumiy chegaralangan yoki umumiy chegaralanmagan tushunchalarga bo'linadi.

Nol tushunchalar – insoniyat tajribasida uchramagan, fanda qayd etilmagan narsa va hodisalarni ifodalovchi hajmsiz tushunchalar. Masalan, shayton, ajina, farishta va boshqalar.

Yakka tushunchalar ayrim, alohida predmet, hodisa va jarayonlarning umumiy va muhim tomonlarini aks ettiradi. Masalan, Sirdaryo, General Rahimov, Samarqand shahri va boshqalar.

Umumiy tushunchalar – bir yoki bir necha guruh narsa va hodisalarning muhim, umumiy tomonlarini aks ettiruvchi tushunchalardir. Masalan, yulduz, fabrika, jinoyat, jamiyat.

Umumiy tushuncha bilan yakka tushunchalar orasida jamlovchi yoki boshqacha aytganda, to'planma tushunchalar alohida o'rin egallaydi.

To'planma tushunchalar – bir to'plam, bir guruh predmetlarning butun, yaxlit holatda aks etishi. Masalan, xalq – kishilarning to'plami, militsiya – ichki ishlar organlari xodimlarining to'plami, armiya – askarlarning hamda harbiylarning to'plami. Lekin askar va odam tushunchalari to'planma emas. Chunki bu tushunchalar to'plamni emas, balki bir guruh predmetlarni aks ettiradi.

Chegaralangan tushunchalar – tushunchalarning narsa va hodisalarni hisoblash imkoniyatini vujudga keltiruvchi xislatga ega bo'lishi. Masalan, «Akademiyaning tinglovchilari», «1- kurs rahbar zobitlari» va boshqalar.

Chegaralanmagan tushunchalarda narsa va hodisalarning tarkibidagi son-sanoqsiz holati namoyon bo'ladi. Masalan, atom, yulduz, mikroba va boshqalar.

Tushunchalarning mazmuniga ko'ra turlari quyidagilardan iborat: *aniq, mavhum, ijobiy, salbiy, nisbatli hamda nisbatsiz tushunchalar.*

Aniq tushunchalar – obyektiv borliqdagi moddiy holatda mavjud bo'lgan narsa va hodisalarni real aks ettiruvchi tushunchalar. Aniq tushunchalar predmetlarning belgilarini yaxlit belgilaydi. Masalan, shahar, haykaltarosh, militsioner va h. k.

Narsa-hodisalarning sifat yoki munosabat belgisini predmetning o'zidan ajratilib, mustaqil holda aks ettiruvchi tushuncha *mavhum tushuncha* deb aytiladi. Mavhum tushunchada narsa va hodisalar emas, balki ularning qandaydir bir xususiyat yoki munosabati yaxlit, mavjud narsa shaklida in'ikos ettiriladi. Masalan, qahramonlik, sotqinlik, mardlik, johillik.

Ijobiy tushunchada esa narsa va hodisalarga xos sifatlarning mavjudligi ifodalanadi. Masalan, obro'li kishi, madaniyatli milisioner.

Narsa va hodisalarga muayyan sifatlarning mansub emasligi *salbiy tushunchalarda* qayd etiladi. Masalan, vijdotsiz, intizomsiz, savodsiz va boshqalar.

Demak, ijobiy va salbiy tushunchalar tushunchaning mazmuniga qarab, buyumlarda belgining borligini tasdiqlashi yoki uni inkor etishi bilan bir-biridan farq qiladi. Ammo ijobiy va salbiy tushunchalarni ularga nisbatan bizning munosabatimiz bilan almashtirish xatodir. Masalan, millatchi, bosqinchi, jinoyatchi.

Salbiy holatlarni ifodalasa-da, bu tushunchalar mantiqda ijobiy tushunchalar deb ataladi.

Mazmuniga ko'ra tushunchalar nisbatli va nisbatsiz tushunchalarga bo'linadi.

Nisbatli tushunchalar buyumlarda o'zga buyumlar bilan muayyan aloqadorlik mavjud ekanligini ifodalaydi. Masalan, ota-bola, aka-uka va boshqalar.

Nisbatsiz tushunchalar buyumlarning mustaqil mavjudligini ifoda etadi. Masalan, oy, yulduz, jinoyat, qonun kabilar.

Tushunchalar taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan tushunchalarga bo'linadi.

Taqqoslanadigan (qiyoslanadigan) munosabatlar o'zaro muhim va umumiy belgilarga ega bo'lgan tushunchalar orasida sodir bo'ladi. Masalan, tarix, adabiyot, mantiq, falsafa kabi tushunchalarning o'rtasidagi muhim umumiylik ularning barchasi fan ekanligi, ya'ni fanning turli tarmoqlari ekanligida.

Taqqoslanmaydigan (qiyoslanmaydigan) munosabatlar o'zaro umumiy jihatlari bo'lmagan buyumlar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Masalan, musiqa – tarvuz, yurak – traktor, qahramonlik – madaniy o'g'it tushunchalari o'rtasida muhim umumiylik yo'q. Shuning uchun ularni

taqqoslab bo'lmaydi. Mantiq fani esa faqat taqqoslanadigan tushunchalarni o'rganadi.

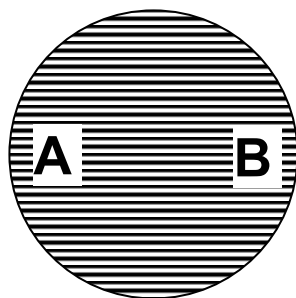
Taqqoslanadigan tushunchalar hajmiga ko'ra *sig'ishadigan* va *sig'ishmaydigan* tushunchalarga bo'linadi.

Sig'ishadigan tushunchalar o'zaro teng ma'noli, tobelik va kesishganlik munosabatida bo'ladi.

1) *teng ma'noli (ayniyat) munosabatlar*. Hajmlari bir-biriga to'la teng keladigan tushunchalar ayniyat munosabatidagi teng ma'noli tushunchalardir.

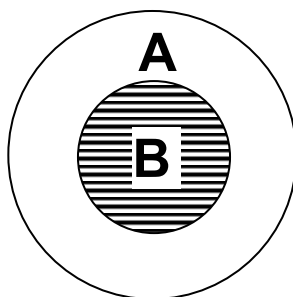
Ayniyat munosabatidagi tushunchalar mazmun jihatidan aynan bir predmetni turli tomondan ifodalaydi. Masalan, O'zbekiston poytaxti bilan O'rta Osiyodagi eng katta shahar tushunchalarining o'rtasida ayniyat munosabati bor. Chunki har ikkala tushunchada ham bir obyekt – «Toshkent shahri» ifodalanayapti.

Hajmlari teng, biroq mazmuni har xil bo'lgan tushunchalar o'rtasidagi munosabat ayniyat munosabatidir.

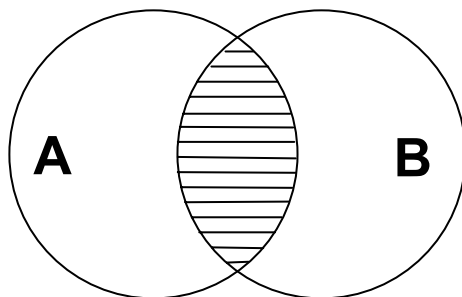

Ayniyat munosabati Eyler doirasida quyidagicha ifodalanadi:

2) *tobelik (bo'ysunish) munosabati*. Bir tushuncha ikkinchi bir tushunchaning hajmini bir qism sifatida o'z ichiga olsa, bunday tushunchalar o'rtasida bo'ysunish munosabati mavjud bo'ladi. Masalan: terak va daraxt, O'zbekiston va Respublika, Oliy o'quv yurti va IIV Akademiyasi. Tushunchalar Eyler doirasida ifodalanganda ular o'rtasidagi munosabat yaqqol ko'rinadi. Tushunchalarning o'rtasidagi tobelik munosabati quyidagicha ifodalanadi.

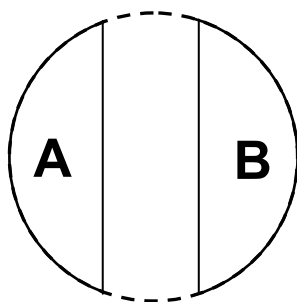
3) *qisman mos kelish (kesishganlik) munosabati*. Qisman mos kelish munosabatida tushunchalar mazmuni jihatidan har xil bo'lsa-da, ularning hajmlari bir-biriga qisman mos keladi. Masalan, oliy o'quv yurti o'qituvchilari va fan doktorlari. Bunda oliy o'quv yurti o'qituvchilarining bir qismi fan doktorlari yoki aksincha, fan doktorlarining bir qismi oliy o'quv yurti o'qituvchilaridir. Mazkur tushunchalar o'rtasidagi munosabatning Eyler doirasidagi ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

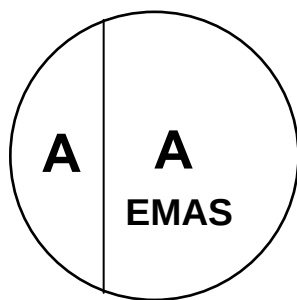
Hajmiga ko'ra bir-birlarini umuman taqozo qilmaydigan tushunchalarga *sig'ishmaydigan tushunchalar* deb ataladi.

Sig'ishmaydigan tushunchalar qarama-qarshilik, zidlik, o'zaro tobelik munosabatlarida bo'ladi.

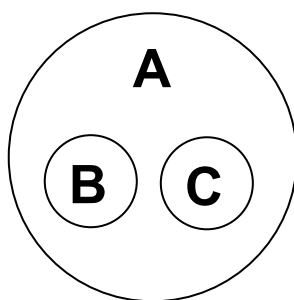
Qarama-qarshi munosabatdagi tushunchalar bir-biriga hajm jihatidan teskari va qarama-qarshidir. Masalan, «achchiq – shirin», «ijobiy – salbiy», «oq – qora», «baland – past» kabilar. Qarama-qarshi tushunchalar o'rtasidagi munosabat Eyler doirasida quyidagicha ifodalanadi:

Zidlik munosabatidagi tushunchalar bir-birini inkor qiladi, lekin inkor qilingan tushuncha noaniq holda qoladi. Masalan, baland – baland emas, keng – keng emas, jinoyatchi – jinoyatchi emas, ammo uning o'rniga nima ekanligi noaniq. Mazkur munosabatlarning Eyler doirasidagi ifodasi quyidagicha bo'ladi:

O‘zaro tobelik munosabatida ikki yoki undan ortiq tushuncha bir tushunchaning hajmiga kiradi. Masalan, «chiziq» tushunchasiga «egri chiziq», «to‘g‘ri chiziq», «siniq chiziq» tushunchalari kiradi. «Jinoyat», «o‘g‘rilik», «qotillik» tushunchalarining ham o‘rtasida o‘zaro tobelik munosabati mavjud. Chunki «o‘g‘rilik» bilan «qotillik» tushunchalari «jinoyat» tushunchasiga tobe bo‘lib, lekin o‘zaro bir-biriga bo‘ysunmaydi. Mazkur munosabat Eyler doirasida quyidagicha ifodalanadi:

3. Tushunchalar ustida mantiqiy amallar

Tushunchalar ustida *umumlashtirish*, *chegaralash*, *bo‘lish*, *ta’riflash*, *tasniflash* kabi mantiqiy amallarni bajarish mumkin.

Tushunchalarni umumlashtirish usuli yordamida bir tushuncha hajmini tashkil etuvchi buyumlarga xos bo‘lgan ayrim belgilarni birma-bir olib tashlash yo‘li bilan boshlang‘ich tushunchaning hajmi kengaytiriladi.

Boshqacha aytganda, tor hajmdagi tushunchalardan keng hajmdagi tushunchaga boriladi. Masalan, «yozuvchi» tushunchasidan «aqliy mehnat egasi», «inson» tushunchalariga o‘tilganda fikr nisbatan hajmi tor tushunchadan hajmi keng tushunchaga qarab harakatlanadi.

Tushunchalarning chegaralanishi usulida tushunchaning hajmi toraytiriladi. Masalan, yozuvchi, o‘zbek yozuvchisi, «Navoiy» romanining muallifi.

Tushunchani ta’riflash. Tushunchaning mazmunini, muhim belgilarini ochishga qaratilgan jarayon ta’riflash yoki definitsiya deb ataladi.

Buyumlarning muhim belgilari ko'pligi sababli tushunchaning ta'rifi ularning barchasini to'liq aks ettira olmaydi. Formal mantiqda buyumlarni to'g'ri ta'riflash uchun muhim belgilarni ajrata olish tartibiga katta e'tibor beriladi.

Ta'riflash tur, tur belgisi va jins tushunchasi sxemasida harakat qiladi. Masalan, idrok (tur) predmetlarning yaxlit obrazini aks ettiruvchi (tur belgisi) ruhiy jarayondir (jins tushunchasi). Mazkur ta'rifning eng yaqin tur va jins belgisini ko'rsatish orqali ta'riflashga misol sifatida ko'rsatishimiz mumkin.

Ta'riflar genetik, nominal va real turlarga bo'linadi.

Genetik ta'rif. Genetik ta'riflash (yunoncha «genesis» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, «manba» degan ma'noni anglatadi) buyumlarning paydo bo'lishi va kelib chiqishini ko'rsatish orqali amalga oshiriladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi – Markaziy Osiyodagi, sobiq O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasining hududida, 1991 yil 31 avgustda paydo bo'lgan yangi mustaqil davlat», deb genetik ta'riflashimiz mumkin.

Nominal ta'rif. Nominal ta'rifda tushunchani ifodalagan so'z, nom va terminning ma'nosi bayon etiladi. Masalan, «teleskop» grekcha «tele» – uzoq, «skop» – ko'raman, so'zlaridan olingan bo'lib, osmon jismlarini uzoqdan kuzatishda ishlatiladigan predmetdir. Demak, nominal ta'rifdan ta'riflanuvchi terminning ma'nosini ochib berishda qo'llaniladi.

Real ta'rif. Tushunchada ifodalangan predmetning mohiyati va muhim belgilarini ochib berilishiga «real ta'rif» deyiladi. Masalan, «Huquqiy davlat o'z faoliyatida faqat qonunga suyanib ish ko'radigan siyosiy tashkilotdir» desak, unda biz mazkur tushunchaning barcha mohiyatli belgilarini ochgan bo'lamiz va bu real ta'rif bo'ladi.

Tushunchalarni ta'riflash. Ta'riflash teng hajmli bo'lishi kerak, ya'ni ta'riflanuvchi tushunchaning hajmi ta'riflovchi qismning hajmiga teng bo'lishi kerak. Masalan, dogmatizm – aqidalarga asoslangan hamda qotib qolgan ta'limot (teng hajmli).

Ta'riflashda eng yaqin jins tushunchasini olish kerak. Masalan, badiiy adabiyot – voqelikni so'z va timsollar orqali aks ettiradigan san'at.

Ta'rifning tur belgisi faqat ta'riflanuvchi predmetga tegishli bo'lishi va uning boshqa predmetlardan farqini ko'rsatib berishi lozim. Masalan, falsafa – tabiat, jamiyat va inson tafakkuri rivojining eng umumiy qonunlarini o'rganadigan ijtimoiy fan.

Ta'rif inkor shaklida bo'lmasligi kerak. Ta'riflanuvchi tushuncha boshqa tushunchalar bilan birga ifodalanishi va uning mohiyatini ochib berishi lozim.

Ta'rif badiiy iboralarsiz aniq bayon qilingan bo'lishi kerak. Masalan, hayot – bino kabi chuqur asos va mustahkam poydevorga ega bo'lishi kerak, degan fikr to'g'ri, lekin so'zning ta'rifi emas.

Tushunchalarni bo'lish. Bo'linuvchi tushunchaning hajmini nisbatan kichik hajmli boshqa tushunchalarga ajratish tushunchalarni bo'lishdir. Masalan, «davlat» tushunchasini muayyan asos «boshqarish» usuliga ko'ra bo'ladigan bo'lsak, unda yakka hokimlikka asoslangan va Respublika tipidagi davlatlarga bo'linadi.

Bo'lish qoidalari:

- bo'lish doimo bir asosga ko'ra olib borilishi lozim;
- bo'lishning a'zolari yoki qismlari bir-birini inkor etishi shart;
- bo'lish mutanosib bo'lishi lozim;
- bo'lish uzluksiz bo'lishi kerak.

Dixotomik bo'lish. Dixotomik bo'lish buyumlarni ikki guruhga, ya'ni belgi mavjud bo'lgan narsalar (ular odatda bo'lish asosini tashkil qiladi) va bu belgiga ega bo'lmagan narsalarga ajratadi. Boshqacha aytganda, tushuncha ikki qarama-qarshi yoki zid tushunchalarga bo'linadi. Masalan, sud hukmi adolatli yoki adolatsiz bo'lishi mumkin. Hayvonlar umurtqali yoki umurtqasizlarga, jismlar organik yoki noorganik jismlarga bo'linadi.

Tushunchalarni tasniflash. Tasniflash predmetlarni bir-biriga o'xshashligi yoki farqiga qarab, ma'lum guruh, tur yoxud sinflarga bo'lishdir.

Bunda har bir narsa bir sinf yoki bir guruh narsaga muayyan munosabatda bo'lgan va bu sinfdagi narsalar tuzilishida ko'rsatilgan joydan o'rin olgan bo'ladi.

Tasniflashni tabiiy va sun'iy turlarga bo'lish mumkin. *Tabiiy tasniflash* – narsalarning muhim belgilari va ular amal qiladigan qonuniyatlarga qarab sinf va guruhlarga bo'lish. U sun'iy tasniflashdan farqli ravishda, narsalarning qaysi guruhga mansubligini aniqlashda narsadagi tegishli belgilarni hisobga oladi. Bu esa narsaning xususiyati haqida fikrlashga imkon beradi. Masalan, muayyan bir jinoyat o'rganilib, uning qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida kilinganligi, qanday sharoitda sodir bo'lgan va uning jamiyat uchun qanchalik xavfli yoki xavfsizligi ko'rib chiqilgandan so'ng, bu ish Jinoyat kodeksining qaysi modda va bandiga oidligi aniqlanadi. Tabiiy-ilmiy tasniflashning mumtoz namunasini D. I. Mendeleyevning kimyoviy elementlari davriy tizimining jadvalida ko'ramiz.

Tabiiy tasnif bilan birga yordamchi sun'iy tasnif ham mavjud. *Sun'iy tasnif* tashqi belgilarga asoslanib, turli-tuman narsa va ularni aks ettiruvchi tushunchalarni tartibga solish uchun xizmat qiladi. Masalan,

kutubxonadagi kitoblarning predmetiga, muallifiga qarab tartibga solish, telefon kitobchasi yoki sinf jurnalida odamlarning familiyasini alifbo tartibida ro'yxatga olish va boshqalar. Sun'iy tasniflash tabiiy tasniflash mavjud bo'lgan taqdirda ishlatiladi. Ammo u narsalarning mohiyati haqida xabar bermaydi.

Biz yuqorida tushunchaning mohiyatini ochib beruvchi barcha xususiyat va sifatlarni ko'rib o'tdik. Xulosa qilib, tushunchaning inson hayotidagi o'ziga xos o'рни va ahamiyati haqida muayyan tasavvurga egamiz desak bo'ladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Tushunchani ta'riflang.
2. Tushunchalar uchun ko'rsatilgan quyidagi belgilarning qaysi biri muhimligini aniqlang:
 - 2.1. talonchilik – belgilari: o'zganing mulkini talon-taroj qilish, ochiqdan-ochiq kechasi sodir etilganligi, zo'rlik ishlatish orqali, pana joyda, fuqaro S.ni talon-taroj qilganligi;
 - 2.2. Aristotel – belgilari: qadimgi grek mutafakkiri, mil. old.384 yilda tug'ilgan, Aleksandr Makedonskiyning ustози, mantiq fanining asoschisi, Afinada o'zining shaxsiy maktabini tashkil qilgan.
3. Quyidagi tushunchalarni umumlashtiring:
 - «xonadon o'g'irligi», «kriminalistika», «IIV Akademiyasining 1-bosqich 12-guruh tinglovchisi».
4. Quyidagi tushunchalarni chegaralang:
 - «fan», «jinoiyat», «huquq», «davlat», «inson».
5. Berilgan ta'riflarning to'g'riligini tekshiring:
 - 5.1. tushuncha – narsa haqidagi fikr;
 - 5.2. qonun – insonning xatti-harakatini tartiblashtirishga qaratilgan qoida;
 - 5.3. advokat – jinoiy ish bo'yicha sud da himoyachi sifatida ishtirok etuvchi shaxs;
 - 5.4. falsafa – ijtimoiy fan.
6. Quyidagi misollarda bo'lish amallarining to'g'ri bajarilganligini tekshiring:
 - 6.1. huquq normasi – gipoteza, dispozitsiya va sanksiyadan iborat;
 - 6.2. koinot jismlari – yulduz, sayyora, oy va boshqalar;
 - 6.3. jinoyatlar qasddan sodir etilgan, ijtimoiy xavfi katta bo'lmagan, harbiy va xo'jalik jinoyatlariga bo'linadi;
 - 6.4. hukmlar ayblovchi, oqlovchi va asoslanmagan hukmlarga bo'linadi.
7. Keltirilgan tushunchalarning hajmiga ko'ra turlarini aniqlang:
 - «Toshkent shahri», «jinoiy javobgarlik», «militsioner», «armiya», «brigada», «yulduz», «avtotransport o'g'irligi», «ajina», «alvasti», «farishta».
8. Keltirilgan tushunchalarning mazmuniga ko'ra turlarini aniqlang:
 - «tadbirkor», «adolat», «vijdon», «janub-shimol», «jinoiyat-jazo», «millatchi», «aqlsiz», «jonli hujayra», «haykaltarosh».

9. Quyidagi tushunchalar o'rtasidagi munosabatni Eyler doirasida ko'rsatib bering:

- 9.1. huquqbuzar (A), balog'at yoshiga yetmagan (V);
- 9.2. bosh prokuror (A), prokuror (V), huquqshunos (S);
- 9.3. qonuniy (A), qonuniy emas (A emas);
- 9.4. do'stlik (A), dushmanlik (V).

5-mavzu. HUKM

- Hukm haqida umumiy tushuncha
- Sodda hukm va uning turlari
- Murakkab hukm va uning turlari
- Hukmlar o'rtasidagi munosabat va uning modallikka ko'ra turlari

1. Hukm haqida umumiy tushuncha

Kishilarning ongi moddiy olamni in'ikos etish jarayonida faqat olamning voqea hodisalari to'g'risida tushuncha hosil qilish, ularning mohiyatini anglash bilan chegaralanmaydi. U mazkur jarayonda tushunchaning boshqa tushuncha bilan muayyan munosabatini o'rganib, olam haqida yangi bilim olishga intiladi. Narsa va hodisalar to'g'risida fikr yuritilganda, bu jarayonda bir necha tushuncha ishtirok etishi mumkin. Narsa va hodisalarning chin yoki yolg'onligini tasdiq yoxud inkor etilishi murakkab tafakkur shakllaridan biri bo'lgan hukmda amalga oshadi.

Hukm fikrni ifodalashning mantiqiy shaklidir. Bizning har bir chin yoki yolg'on fikrimiz voqelikdagi narsa va hodisalar o'rtasida o'zaro munosabat mavjud yoki mavjud emasligi hamda bu munosabatlarning doimiyligi, muvaqqatligi yoki tasodifiyligi haqida borgandagina fikrimiz hukm shaklida ifodalanadi. Hukm biror narsa va hodisani tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan tugal fikrdir. Agar fikrlash jarayonida tushunchada narsa va hodisalarning muhim va umumiy belgilari aks ettirilsa, ulardagi belgilar to'g'risida, ular o'rtasidagi munosabat to'g'risida fikr yuritilmaydi. Masalan, «Akademiya», «tinglovchi», «militsioner» tushunchalari tugal fikrni bildirmaydi. Narsalar o'rtasidagi munosabatni, muayyan bir predmetda belgi bor yoki yo'qligi haqida fikr yuritmaydi. Agar «bu IIV Akademiyasi», «1-kurs tinglovchisi» desak, bunda tugal fikr bor. Fikrda Akademiyaning IIVga qarashli ekanligi hamda u yerda tinglovchilarning o'qishi tasdiqlanmoqda. Demak, hukmda hamma vaqt tasdiq yoki inkor qilib aytilgan fikr bo'ladi.

Fikr to'g'ri (chin) yoki xato (yolg'on) bo'lishi mumkin. Ular obyektiv voqelikka mos kelsa, haqiqat yoki chin fikrlar, obyektiv voqelikka mos kelmasa, yolg'on fikrlar deyiladi.

Formal mantiq fikrlar o'rtasidagi munosabatni tekshirganda uning rivojlanishini nazarda tutmaydi. Formal mantiqda fikrlar o'rtasidagi murakkab aloqalar tekshirilmaydi. Bu dialektik mantiqning vazifasidir.

Fikrlar o'rtasidagi munosabatni formal mantiq nuqtai nazaridan tekshirish, uning to'g'ri yoki xato ekanligini ajratishdan iborat.

Tasdiq yoki inkor har bir hukmga xos belgidir. Agar hukm o'ziga xos tasdiq yoki inkor belgisiga ega bo'lmasa, u hukm bo'la olmaydi. Hukmda hamma vaqt fikr to'g'ri yoki xato, chin yoki yolg'on bo'lishi shart.

Demak, hukm narsa va hodisalar, ularning turli belgilari, xususiyat va munosabatlari haqida tasdiq yoki inkor ma'nosida bildirilgan tafakkur shaklidir.

Yuqorida ta'kidlanganidek, hukmlar chin yoki xato bo'lishi mumkin. Har qanday fanda to'g'riligi isbotlangan fikrlar tizimi mavjud. Shunday fikrlar borki, ularning mavjudligi, obyektivligi tasdiqlangan, lekin isbotlanmagan. Masalan, atomning mavjudligi qadimdayoq e'tirof etilgan bo'lsa-da, uning isboti esa yaqindagina hal bo'ldi. Shuningdek, inson shunday to'g'ri fikrlarni aytadiki, ular kundalik hayotda isbotlangan bo'ladi. Masalan, yozning qishga nisbatan issiq bo'lishi, osmonga otilgan narsaning yerga tushishi va boshqalar. Bu hayotdan olingan fikr bo'lib, uning isboti ham hayotning o'zidadir.

Hukmning chin yoki xatoligi tasdiq yoxud inkor natijasida emas, balki buyum va ularning belgilari haqidagi to'g'ri yoki noto'g'ri hukm natijasida bo'ladi. Hukmlarning xatoligini aniqlash uchun quyidagi qoidalaridan foydalaniladi:

– agar bir fikrning chinligi isbot etilgan bo'lsa, uni chin deb tasdiqlash ham chin bo'ladi;

– agar bir fikrning chinligi isbot etilgan bo'lsa, uni xato deb tasdiqlash xato bo'ladi;

– agar bir fikrning xatoligi aniqlangan bo'lsa, uni chin deb tasdiqlash xato bo'ladi;

– agar bir fikrning xatoligi isbot etilgan bo'lsa, uni xato deb tasdiqlash chin bo'ladi.

Hukm va gap. Agar tushuncha so'zda reallashsa, hukm grammatik gapda ifodalanadi. Gapda ifodalanmaydigan hukm bo'lmaydi. Masalan, «Toshkent – O'zbekistonning poytaxti», «Ba'zi hayvonlar uy sharoitiga o'rgatilgan» kabi hukmlar grammatik gapda ifodalanagan. Demak, gapning hosil bo'lish jarayoni ham hukm bilan bog'liq.

Hukm turli grammatik shaklda ifodalanishi mumkin. Masalan, «Men seni a'lochi tinglovchi deb bilaman» yoki «Men seni yomon tinglovchi

deb bilmayman». Bir hukm turli tilda turlicha ifodalanadi. Masalan, «u tinglovchi», «on slushatel» va h. k.

Turli xil ifodalangan gap bir predmetni ifodalovchi hukmni tashkil qiladi. Shuning uchun hukm bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinganda, o'z mazmuni va tuzilishini saqlaydi. Bu til bilan tafakkurning birligini ko'rsatadi. Biroq tafakkur bilan til aynan bir narsa emas. Shuning uchun hukm bilan gap ham aynan bir xil emas. Demak, ularning o'rtasidagi birlik farqlarni yo'qqa chiqarmaydi. Hukm gapda ifodalanadi. Biroq har qanday gap hukm bo'lavermaydi. So'roq va undov gaplar shakliga ko'ra hukm bo'la olmaydi. Masalan, «Siz ma'ruza eshitishni xohlaysizmi?», «Uyalmasdan tezroq gapirsangchi!», «Bu yoqqa kel!» kabi gaplar hukm bo'la olmaydi. Chunki bunday gaplarda tasdiq yoki inkor qilib aytilgan fikr yo'q. Ularning chin yoxud yolg'onligi (to'g'ri yoki xato ekanligi) aniqlanmagan. Gap hukm shaklida bo'lishi uchun tasdiq yoki inkor qilib aytilishi hamda to'g'ri yoki xato ekanligi aniqlangan bo'lishi shart.

Endi hukmning tarkibini ko'rib chiqaylik.

Odatda, har bir hukmning uch asosiy elementi bo'ladi. Bular subyekt (lotin tilidagi «subjektum» so'zidan olingan), predikat (lotin tilidagi «predikatum» so'zidan olingan) va mantiqiy bog'lovchidan iborat. Masalan, «Ahmedov birinchi kurs tinglovchisidir». Bunda «Ahmedov» – subyekt (mantiqiy ega), «birinchi kurs tinglovchisi» – predikat (mantiqiy kesim), «dir» esa mantiqiy bog'lovchi bo'lib kelayapti. Hukmning subyektini fikrdagi predmetni bildiradi. Shuning uchun hukmdagi fikr nimaga qaratilgan bo'lsa, shu uning subyektini hisoblanib, u «S» harfi bilan belgilanadi. Hukmning predmetini tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan kesim «predikat» deb ataladi va u «P» harfi bilan belgilanadi.

Bog'lovchi subyekt bilan predikat o'rtasidagi aloqani ko'rsatadi va «dir», «emas», «yo'q», «zarur» kabi so'zlar bilan ifodalanadi. Masalan, «Axmedov 201- guruhning sardori».

Hukmning umumiy sxemasi quyidagicha: «S – P» bunda S – subyekt (ega), P – predikat (kesim), «–» belgisi esa subyektning predikat bilan munosabatini ifodalovchi bog'lovchidir. Mazkur munosabat yozuvda «S – P dir» deb belgilanadi.

2. Sodda hukm va uning turlari

Hukmning turlari. Hukm tafakkurning shakli sifatida sodda va murakkab turlarga bo'linadi. Agar fikr birgina hukmdan iborat bo'lsa, sodda, bir qancha sodda hukmlarning yig'indisidan iborat bo'lsa, murakkab bo'ladi.

Sodda hukm formulada quyidagicha ifodalanadi:

«S – Rdir» yoki «S – R emas».

Predikatning mazmuniga ko'ra sodda hukmlar uch turga bo'linadi:

- 1) *atributiv hukmlar*;
- 2) *munosabat hukmlari*;
- 3) *mavjudlik hukmlari*.

Atributiv (belgiga oid) hukm muayyan belgining predmetga tegishli ekanligini tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Masalan, «O'zbekiston – respublika tipidagi davlat». «Ko'p xil fikrlilik, jinoiy javobgarlik emasdir» – kabi hukmlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ushbu gaplarning formulasi «S – Pdir» va «S – R emas» ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Munosabat hukmlari predmetlar o'rtasidagi bog'lanishlarni tasdiq yoki inkor tarzda ifodalaydi. Masalan, «Karim Ahmaddan katta», «Jamiyat qonunlari tabiat qonunlariga nisbatan o'zgaruvchandir» va boshqalar.

Munosabat hukmning formulasi quyidagicha: «aRv».

Bunda «a» va «v» hukmlarning nomini «R» (lotincha «Relatio» – «munosabat»ning bosh harfi) esa ularning orasidagi munosabatni ifodalaydi.

Mavjudlik hukmida buyumlarning mavjudligi tasdiq yoki inkor etiladi. Masalan, «Ba'zi tinglovchilar darslarni o'z vaqtida o'zlashtirmaydilar». Mazkur hukmda tinglovchilar orasida darslarni o'z vaqtida o'zlashtirmaydiganlari ham mavjud ekanligi bildirilmoqda.

Miqdor va sifat jihatidan sodda hukmlar turlarga bo'linadi. Sodda hukmlar miqdor jihatidan fikrning bir yoki bir necha buyum haqidaligiga qarab yakka, juz'iy va umumiy turlarga bo'linadi.

Hukmda ifodalangan fikr bir buyumni tasdiq yoki inkor qilsa, bu holda u «yakka hukm» deb ataladi. Masalan, «Abu Nasr Forobiy – «Fozil odamlar shahri» kitobining muallifi» deyilsa, yakka hukm bo'ladi. Chunki «Abu Nasr Forobiy» – hukmning subyekti (S), bir kishining «Fozil odamlar shahri» kitobiga muallif (R) bo'lishdek belgiga ega ekanligi tasdiq shaklida kelmoqda.

Hukmda ifodalangan fikr bir emas, bir necha buyumga taalluqli bo'lsa, u «juz'iy hukm» deb ataladi. Masalan, «Ba'zi jinoyatlar ehtiyotsizlik orqali sodir etilgan jinoyatlardir» deyilsa, unda predikatda hukm buyumi maqomidagi jinoyatlarning barchasiga oid muhokama yuritilmay, balki ularning alohida juz'iy qismigagina xos fikr yuritiladi. Juz'iy hukmning formulasi «Ba'zi S – R» dir.

Agar predikatda ifodalangan fikr subyekt buyumlarining barchasiga taalluqli bo'lsa, unda mazkur hukm «umumiy hukm» deb ataladi. Masalan: «Ichki ishlar organlarining xodimlarining barchasi dam olish huquqiga egadir». Uning formulasi «Hamma S – R» dir.

Sodda hukmlar sifatiga ko'ra, tasdiq yoki inkor hukmlarga bo'linadi. Tasdiq hukmdagi subyekt buyumiga xos xususiyat predikatda ifodalangan fikr vositasida e'tirof etiladi. Masalan, «O'zbekiston – Markaziy Osiyodagi mustaqil davlat», degan hukmda O'zbekiston Markaziy Osiyodagi mustaqil davlatning belgiga egaligi uqtiriladi. Inkor hukmda esa hukm subyektiga tegishli sifatlar inkor etiladi. Masalan, «Demokratik davlatda qonunlar xalq irodasidan tashqari bo'lmaydi», degan hukmda ham subyektga xos bo'lgan xususiyat inkor etilayapti. Inkor hukm «emas», «yo'q», «ma» yuklamalari orqali ifodalanadi.

Sodda hukmlarning sifat va miqdor jihatdan tasnifi. Hukmlar sifat jihatdan tasdiq va inkor, miqdor jihatdan esa yakka, juz'iy hamda umumiy turlarga bo'linadi. Tasdiq va inkor hukmlar yakka, juz'iy va umumiyga bo'linishi mumkin yoki aksincha, yakka, juz'iy va umumiy hukmlar ham tasdiq va inkor hukmlardan iborat bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, mantiqda hukmlarning sifat va miqdor jihatidan to'rt turi tasnif etiladi. Bular:

- *umumiy tasdiq hukmi;*
- *juz'iy tasdiq hukmi;*
- *umumiy inkor hukmi;*
- *juz'iy inkor hukmi.*

Bu hukmlarni qisqacha bayon etish va qo'llashni osonlashtirish uchun ular ko'pincha lotin tilidagi «A», «I», «YE», «O» harflarida ifodalanadi.

Umumiy tasdiq A – (lotin tilidagi «Affirmo» – tasdiqlayman, so'zining birinchi unli harfi).

Juz'iy tasdiq I – («Affirmo» – so'zining ikkinchi unli harfi).

Umumiy inkor YE – (lotincha «Nego» – «inkor qilaman» so'zining birinchi unli harfi).

Juz'iy inkor O – («Nego» so'zining ikkinchi unli harfi).

Umumiy tasdiq «A» – (miqdor jihatidan umumiy, sifat jihatidan tasdiq). Masalan, «Hamma o'qituvchilar aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchilardir». Uning formulasi «Hamma S – P dir».

Juz'iy tasdiq «I» – (miqdor jihatidan qisman, sifat jihatidan tasdiq). Masalan, «Ba'zi kishilar noyob qobiliyatning sohiblaridir». Uning formulasi «Ba'zi S – P dir».

Umumiy inkor «YE» – (miqdor jihatidan umumiy, sifat jihatidan inkor). Masalan, «Hech bir jinoyat sababsiz vujudga kelmaydi». Uning formulasi «Hech bir S – R emas».

Juz'iy inkor «O» – (miqdor jihatidan qisman, sifat jihatidan inkor). Masalan, «Ba'zi tinglovchilar a'lochi emas». Uning formulasi «Ba'zi S – P emas.»

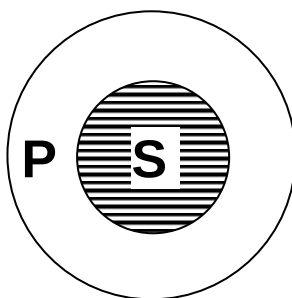
Hukmlarda terminlarning taqsimlanishi. Sodda hukmlardagi tushunchalar «terminlar» deb aytiladi. Terminlar bu hukmdagi subyekt va predikatlardir. Hukmlarda terminlarning taqsimlanishi deganimizda, mazkur hukmlarda subyekt «S» bilan predikatning «R» hajmlari o'rtasidagi munosabat tushuniladi, ya'ni S ning hajm jihatdan qanchalik ekanligi nazarda tutiladi.

Subyekt va predikat o'zlari ifodalangan predmetlar yoki hodisalarning hammasini hukmda aks ettirishsa va ular hajm jihatidan to'liq olingan bo'lsa, hukmda terminlar bo'lingan deyiladi.

Aksincha, hukmda subyekt va predikat o'zlari ifodalangan predmet yoki hodisalarning bir qismini aks ettirsa, bunday hukmlarda terminlar bo'linmagan deyiladi.

Biz AYEIO hukmlarida subyekt bilan predikat o'rtasidagi munosabatni tahlil qilganimizda, ulardagi terminlarning hajmini bilib olamiz.

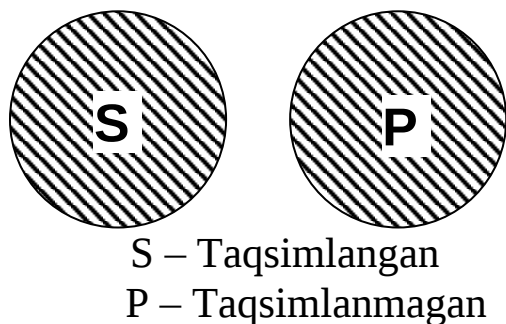
A – umumiy tasdiq hukmi «Barcha S – R dir» degan tuzilishga ega. Mazkur hukmga quyidagicha misol keltirishimiz mumkin. «Boshqarmamizning barcha tergovchilari huquqshunoslardir». Bu hukmning subyekti – S deyilganda, gap boshqarmamizning barcha tergovchilari haqida borganligi uchun hajmi to'laligicha olingan hisoblanadi, predikati – R esa taqsimlanmagan, chunki bu yerda gap huquqshunoslarning barchasi haqida emas, balki boshqarmamiz tergovchilari bilan bog'liq bo'lganlari haqida borayapti. Mantiq ilmida hukm terminlarining taqsimlanishini «+», taqsimlanmasligini esa «-» bilan belgilash hamda doiralarda ifodalash qabul qilingan. Yuqoridagi misolimiz Eyler doirasida shunday ko'rinishga ega bo'ladi:

S – Taqsimlangan
P – Taqsimlanmagan

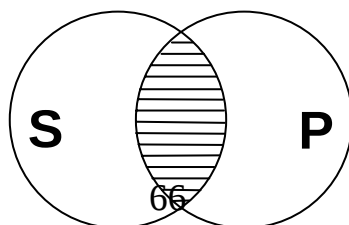
YE – umumiy inkor hukmi «Hech bir S – P emas». Masalan: «Akademiyamizning hech bir tinglovchisi qobiliyatsiz emas». Bu hukmda ikki termin (S va R) bir-birini hajmiga ko‘ra to‘laligicha inkor etganligi uchun taqsimlangan hisoblanadi. Jumladan, Akademiyamizning hech bir tinglovchisi qobiliyatsizlar qatoriga kirmaydi va aksincha, qobiliyatsizlarning hech biri Akademiyamizning tinglovchilari safida bo‘lmaydi. Demak, mazkur misolimizda ham subyekt, ham predikat taqsimlangan bo‘ladi.

Biroq bu qoidadan hukmlarning ayrim turlari istisnodir. Jumladan, ta’riflash shaklidagi hukmlarda R hajmi S hajmiga mos keladi. Bunda R taqsimlangan, to‘liq ochilgan. Masalan, «Hamma kvadratlar teng tomonli to‘g‘ri to‘rt burchak» degan ta’rifda R ning hajmi to‘liq olingan. Chunki u subyektning hajmiga to‘laligicha kiradi. Umumiy ajratib ko‘rsatuvchi hukmlarda ham R to‘liq olingan va bo‘lingan bo‘ladi. Masalan, «Planetamizda faqat insongina ongli mavjudotdir». Demak, S bilan R ning hajmi teng bo‘lgan umumtasdiq hukmlarda R taqsimlangan va to‘liq olingan bo‘ladi. Ularning sxemasi quyidagicha:

I – juz’iy tasdiq hukm «Ba’zi S – R dir» degan tuzilishga ega. Bunda S to‘liq hajmda olinmagan. R esa ham taqsimlangan, ham taqsimlanmagan bo‘lishi mumkin. Masalan, «Ba’zi tinglovchilar sportchilardir». Bunda hamma tinglovchilar emas, balki ba’zi tinglovchilar olinmoqda. Hamma sportchilar emas, balki ularning tinglovchi sportchilari olinmoqda. Demak, bunda S ham R ham to‘liq olinmagan, ya’ni taqsimlanmagan bo‘ladi.

S – Taqsimlangan

P – Taqsimlanmagan

Boshqa bir misolni olaylik. «Ba'zi o'qituvchilar professorlardir» desak, bunda S to'liq olinmagan, taqsimlanmagan, R esa to'liq olingan va taqsimlangan. Uning sxemasi quyidagicha:

S – Taqsimlanmagan

P – Taqsimlangan

O – juz'iy inkor hukmi «Ba'zi S – R emas» tuzilishiga ega. S ning bir qismi R ni butunlay inkor qiladi. Demak, bu hukmda S to'liq olinmagan va taqsimlanmagan, R esa hamma vaqt taqsimlangan bo'ladi. Masalan, «Hayvonlarning ba'zilar yirtqich emas». Bunda hamma hayvonlar emas, balki ayrim hayvonlar olinmoqda (S), «yirtqich emas» (R) esa yirtqich bo'lmaganlarning barchasi subyektda ifodalangan, ba'zi hayvonlarning guruhiga kirmaydi. Demak, juz'iy inkor hukmda S taqsimlanmagan, R esa taqsimlangan bo'ladi. Uning sxemasi quyidagicha:

S – Taqsimlanmagan

P – Taqsimlangan

3. Murakkab hukm va uning turlari

Biz yuqorida oddiy hukmlarning tuzilishini ko'rib chiqdik. Oddiy hukmlarning bo'laklari S – P kabi terminlardan tashkil topsa, murakkab hukmning bo'laklarini oddiy hukmlar tashkil qiladi.

Ikki va undan ortiq sodda hukmlardan mantiqiy bog'lovchilar vositasida paydo bo'ladigan hukmlar murakkab hukmlar deb ataladi.

«va» ($\wedge$), «yoki» ($\vee$), «agar ... u holda» ($\rightarrow$) va boshqalar hukmlar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydigan mantiqiy bog'lovchi vazifasini bajaradilar.

Shunga ko'ra, murakkab hukmlar konyunktiv (bog'lovchi), dizyunktiv (ajratuvchi) va shartli hukmlarga bo'linadi.

Konyunktiv (birlashtiruvchi) hukmda bir necha sodda hukmlar «va» ($\wedge$) bog'lovchisi orqali murakkab hukmni hosil qiladi. Masalan, «Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburdirlar», «Alisher Navoiy – buyuk mutafakkir va yirik davlat arbobi». Bu ikki hukm «va» mantiqiy bog'lovchisi orqali murakkab hukmni tashkil etmoqda. Uning formulasi S – R va R dir. Ba'zida «va» mantiqiy bog'lovchisi bir necha hukmlarni bog'lashi mumkin.

Birlashtiruvchi (konyunktiv) hukmda hamma sodda hukmlar chin (to'g'ri) bo'ladi, agar ulardan birontasi xato (yolg'on) bo'lsa, boshqalari ham xato bo'ladi. Ular o'rtasidagi xato yoki to'g'rilik (chinlik) munosabatlarini quyidagi jadvalda ko'rsatish mumkin.

A	V	$A \wedge V$
to'g'ri – 1	to'g'ri – 1	to'g'ri – 1
to'g'ri – 1	xato – 0	xato – 0
xato – 0	to'g'ri – 1	xato – 0
xato – 0	xato – 0	xato – 0

Jadvalda ko'rinib turganidek, agar birlashtiruvchi hukmda birorta hukm xato bo'lsa, boshqa hukmlar ham xato bo'ladi. Shuning uchun birlashtiruvchi (konyunktiv) fikr barcha qismlarning to'g'ri bo'lishini talab qiladi. Bu hukm kundalik hayotda, ilmiy ishlarda va Ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi. Masalan, jinoyatni ochish jarayonida guvoh yoki jinoyatda gumon qilinayotgan shaxs ma'lum hodisani bayon etishda bir necha hukmlarni keltirsa va ulardan birontasi xato bo'lsa, shu hodisani ifodalovchi boshqa hukmlar ham xato bo'ladi.

Ajratuvchi hukm (dizyunksiya) ikki va undan ortiq sodda hukmlarni «yo», «yoki» (V) mantiqiy bog'lovchilari yordamida birlashtirish natijasida paydo bo'ladi. Masalan, «Qonunni buzgan shaxs jinoiy yoki ma'muriy javobgarlikka tortiladi». Mantiqiy bog'lovchi «yoki» mantiq ilmida ikki xil ma'noda, ajratuvchi va birlashtiruvchi ma'nolarda ishlatiladi.

«Yoki» bog'lovchisi qat'iy ajratuvchi ma'nosida ishlatilganda, hukmlarning biri albatta to'g'ri bo'lsa, ikkinchisi xato bo'ladi. Ikkalasi birdaniga xato bo'lsa unda qat'iy ajratuvchi hukm ham xato bo'ladi. Masalan, «Jinoyatchi Toshmatov jabrlanuvchini yo o'ldirgan, yo o'ldirmagan». Misolda jinoyatchi Toshmatov ikki belgidan (jinoiy xatti-harakatdan) biriga ega ekanligi qayd etiladi. Mazkur belgining biri ikkinchisini inkor etadi.

Qat'iy ajratuvchi «yoki» bog'lovchisi (V) bilan belgilanadi. Uning xato yoki to'g'riligini quyidagi jadvalda ko'rsatish mumkin.

A	V	AVV
to'g'ri – 1	to'g'ri – 1	to'g'ri – 1
to'g'ri – 1	xato – 0	to'g'ri – 1

xato – 0	to‘g‘ri – 1	to‘g‘ri – 1
xato – 0	xato – 0	xato – 0

Bu jadvaldan ko‘rinib turibdiki, hukmlarning birortasi to‘g‘ri bo‘lib, ikkinchisi xato bo‘lgan taqdirdagina hukm to‘g‘ri bo‘ladi. Ikkalasi birdaniga to‘g‘ri yoki xato bo‘lsa, hukm xato bo‘ladi.

Shartli *hukm murakkab hukm bo‘lib, uning chinligi ma‘lum shart asosida namoyon bo‘ladi.* Bu hukmlar «Agar ..., u holda» ($\rightarrow$) mantiqiy bog‘lovchisi orqali bog‘lanadi. Misol, «Agar qurollangan jinoyatchi qurolini tashlamasa, unda unga nisbatan qurol ishlatish mumkin». Shartli hukm ikki qismdan iborat bo‘lib, bulardan biri shart qo‘yadi. Mana shu shartni bajarish natijasida hukm haqiqatga aylanadi. Shart qo‘ygan qism «asos», shu shart asosida hosil bo‘ladigan hukm «natija» deb ataladi. Uning formulasi quyidagicha: «Agar $S - R$ bo‘lsa, $S - R$ bo‘ladi, ya‘ni agar «a» bo‘lsa, «v» bo‘ladi.

A	V	$A \rightarrow V$
to‘g‘ri – 1	to‘g‘ri – 1	to‘g‘ri – 1
to‘g‘ri – 1	xato – 0	xato – 0
xato – 0	to‘g‘ri – 1	to‘g‘ri – 1
xato – 0	xato – 0	to‘g‘ri – 1

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, natija to‘g‘ri bo‘lganda a--v hukm to‘g‘ri bo‘ladi. Ikkalasi xato bo‘lganda ham a--v hukm to‘g‘ri bo‘lishi mumkin.

Ekvivalent yoki teng hajmli murakkab hukm. Ekvivalensiyada buyum to‘g‘risida mulohazalar bildirilgan hukmlarning har biri chin yoki yolg‘on bo‘lsa, chin yoki yolg‘on bo‘ladi. Uning formulasi $a \equiv v$ dir. Mazkur ifoda « $a \equiv v$ «faqat va faqat» «a» bilan «v» bir vaqtning o‘zida chin yoki yolg‘on bo‘lgandagina haqiqiydir» deb o‘qiladi. Ekvivalent hukmlar turli mazmunni bildirsa ham bir predmetni ifodalaydi. Masalan, «O‘zbekistonning o‘z istiqlool va taraqqiyot yo‘li» risolasi muallifi «O‘zbekiston buyuk kelajak sari» asarining ham muallifidir. Har ikki hukmda ham O‘zbekiston Prezidenti I. A. Karimov to‘g‘risida fikr yuritilmoqda. Uning xato yoki to‘g‘riligini quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin.

A	V	$A \equiv V$
to‘g‘ri – 1	to‘g‘ri – 1	to‘g‘ri – 1
to‘g‘ri – 1	xato – 0	xato – 0
xato – 0	to‘g‘ri – 1	xato – 0
xato – 0	xato – 0	to‘g‘ri – 1

4. Hukmlar o'rtasidagi munosabat va ularning modallikka ko'ra turlari

Tushunchalar o'rtasida munosabat bo'lgani kabi, hukmlar o'rtasida ham o'zaro munosabat mavjud. Chunki hukmlar obyektiv borliq munosabatlarini aks ettiradi. Hukmlar o'rtasidagi munosabatda tushunchaning hajmi hamda mazmunining to'g'ri yoki xato ekanligi katta ahamiyatga ega. Hukmlar tuzilishi jihatidan sodda yoki murakkab bo'lganligi bois, ular o'rtasidagi munosabat ham o'ziga xos xususiyatga ega.

Hukmlar ikkiga, taqqoslanadigan va taqqoslanmaydigan turlarga bo'linadi.

Agar hukmlar har xil hajmda bo'lsa-yu, bir xil terminga ($S - P$) ega bo'lsa, bu hukmlar «taqqoslanadigan hukmlar» deb ataladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992 yil 8 dekabrda qabul qilingan», «O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi 1992 yil 8 dekabrda qabul qilinmagan».

Agarda hukmlar S yoki R jihatidan har xil bo'lsa, ular «taqqoslanmaydigan hukmlar», deb ataladi.

Mantiqda faqatgina taqqoslanadigan hukmlar o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Taqqoslanadigan hukmlar o'rtasida sig'ishadigan va sig'ishmaydigan munosabatlar mavjud.

Sig'ishadigan munosabatlar uch turga, to'liq mos kelish (ekvivalent), qisman mos kelish, bo'ysunish munosabatlariga bo'linadi.

Sig'ishmaydigan munosabatlar esa ikki xil qarama-qarshi hamda zid munosabatlarda bo'ladi.

Sig'ishadigan hukmlar o'rtasidagi munosabatlar

To'liq mos kelish (ekvivalent) munosabati. Bu munosabatda ikki hukmning subyekti yoki predikati har xil so'zlarda ifodalansa-da, bir xil predmetni bildiradi. Masalan, «Ahmedov to'g'ri gapirdi, Ahmedov xato gapirgani yo'q». Shu fikr boshqa tillarda bayon etilsa ham ekvivalent hukm bo'laveradi. Bundan tashqari, bir hukmning to'g'riligidan ikkinchi hukmning to'g'riligi kelib chiqsa, va aksincha, bir hukmning xatoligidan ikkinchi hukmning xatoligi kelib chiqsa ham tenglik buzilmaydi. Masalan, «Boy ila xizmatchi» dramasi muallifi «Maysaraning ishi» dramasi muallifi deydi bo'lsak, birinchi fikrning chinligi sababli ikkinchisining ham chinligi o'z-o'zidan ma'lum bo'ladi.

Bo'ysunish munosabati. Umumiy hukmlar (A, YE) bilan juz'iy hukmlar (I, O) o'rtasida bo'ysunish munosabati mavjuddir. Agar umumiy

hukmlar chin bo'lsa, unga bo'ysunuvchi juz'iy hukmlar ham chin bo'ladi. Masalan, «Har qanday huquqiy munosabatlar huquq normalari orqali tartibga solinadi» degan fikr to'g'ri bo'lsa, «Ayrim huquqiy munosabatlar ham huquq normalari orqali tartibga solinadi» degan fikr ham to'g'ri bo'ladi. Agar umumiy hukm xato bo'lsa, juz'iy hukm ham xato bo'ladi.

Juz'iy hukmlarning (I, O) to'g'riligidan umumiy hukmlarning to'g'riligi kelib chiqmaydi. Masalan, «Ba'zi tinglovchilar a'lochilardir» degan hukmda «Hamma tinglovchilar a'lochi» degan hukmning to'g'riligi kelib chiqmaydi.

Umumiy hukmning (A, YE) xatoligidan juz'iy hukmning (I, O) xatoligi kelib chiqmaydi. Chunki umumiy hukm xato bo'lsa, juz'iy hukm ham to'g'ri, ham xato bo'lishi mumkin. Masalan, «Barcha tinglovchilar chet tilini a'lo darajada biladi» degan xato fikrdan «Ba'zi tinglovchilar chet tilini a'lo darajada biladi» degan to'g'ri fikrga o'tish mumkin.

Qisman mos kelish munosabati. Sifat jihatidan farq qiluvchi juz'iy hukmlar (I, O) o'rtasida qisman mos kelish munosabati qam mavjuddir. Bunda fikrlar birdaniga to'g'ri bo'lishi mumkin, biroq birdaniga xato bo'lishi mumkin emas. Masalan, «Ba'zi o'simliklar zaharlidir» (I). «Ba'zi o'simliklar zaharli emas» (O). Bu hukmlarning ikkalasi ham to'g'ri, biroq xato emas.

Sig'ishmaydigan hukmlar o'rtasidagi munosabatlar

Qarama-qarshi munosabatlar. Umumiy tasdiq hukmi (A) bilan umumiy inkor hukmi (YE) o'rtasida qarama-qarshi munosabat mavjud. Chunki bir hukm (A) to'g'ri bo'lsa, ikkinchi hukm (YE) xato yoki ikkalasi birdaniga xato bo'lishi mumkin, biroq ikkalasi qam birdaniga to'g'ri bo'lmaydi. Masalan, «Inson hayotiga suiqasd qilish – eng og'ir jinoyat» (A) yoki «Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyat emas» (YE). Bularning biri to'g'ri bo'lsa, ikkinchisi xato. «Hamma insonlar jinoyat sodir etadilar» (A) yoki «Hech bir inson jinoyat sodir etmaydi» (YE). Bu hukmlarning har ikkalasi ham xato.

Zid munosabatlar. Bunda birinchi hukm to'g'ri bo'lsa, ikkinchisi xato bo'ladi yoki aksincha. Ammo ikkalasining birdaniga xato bo'lishi mumkin emas. Umumiy tasdiq hukmi (A) bilan juz'iy inkor (O) hukmi va umuminkor hukmi (YE) bilan juz'iy tasdiq (I) hukmi o'rtasida zid munosabat mavjuddir. Masalan, «Hamma huquqiy qonunlar huquq normalarini belgilaydi» (A) to'g'ri yoki «Hamma huquqiy qonunlar huquq normalarini belgilamaydi» (YE) xato. «Hech bir qush qish vaqtida issiq

mamlakatlarga uchib ketmaydi» (YE) xato yoki «Ba'zi qushlar qish vaqtida issiq mamlakatlarga uchib ketadi» (I) to'g'ri.

Sodda hukmlar o'rtasidagi munosabatni eslab qolish uchun «Mantiqiy kvadrat» deb ataluvchi vositadan foydalaniladi. Unda hukmlar o'rtasidagi munosabat ko'rsatilgan.

A Qarama- qarshi YE		
b		b A, YE va YE, A – qarama-qarshi
o'	z	o' A, I va YE, O – bo'ysunish
y	i	y A, O va YE, I – zid
s	d	s I, O va O, I – qisman mos kelish
u	d	u
n	i	n
i	z	i
sh		sh
I qisman mos kelish O		

Hukmlar o'rtasidagi munosabatlardan keyin hukm modalliklari haqidagi muhokamaga e'tiborimizni qaratsak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Xo'sh, modallik nima?

Modallik lotincha «modus» so'zidan olingan bo'lib, «mezon», «og'ish» degan ma'nolarni anglatadi hamda predmet va uning belgilari to'g'risida aniq bilimlarni beradi.

Hukmning xarakterini asoslaydigan yoki predmet va uning belgilarini aks ettiruvchi subyekt bilan predikatning o'zaro bog'liqligi ifodalangan qo'shimcha ma'lumotga *hukm modalligi* deyiladi.

Mantiqda modallik M operatori bilan belgilanadi va quyidagicha ifodalanadi: $M(S - R \text{ dir})$, $M(S - R \text{ emas})$.

Ma'lumki hukmlarda haqiqat masalasi, uning to'g'ri yoki xato ekanligi asosiy o'rinni egallaydi. Modallik ko'p belgili hukm hisoblanadi. Hukmlarni modal jihatdan tahlil qilish – ular o'rtasidagi munosabatni o'zaro aniqlash asosida qo'shimcha ta'rif berish.

Odatda qat'iy hukm $a-\bar{a} (S - P)$ belgiga ega deb fikr yuritiladi. Modallik hukmida esa bu tasdiqni yaxshilash yoki yomonlash, zarur nozarur, ehtimollik yoki isbotlanganlik masalalari hal qilinadi. Mana shu nuqtai nazardan modall hukmlarni mantiqan ehtimollik, voqelik, zarurlik turlariga bo'lamiz.

Ehtimollik hukmda predikat subyekt belgisini taxminan tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Masalan, «Ehtimol do'stingiz ertaga kelib qolar»

Mavjudlik hukmda predikat subyektdagi belgining borligini tasdiqlaydi yoki inkor qiladi. Masalan, «Kitobning eskiligi o'z-o'zidan ko'rinib turibdi».

Zaruriy hukmda predikat subyektdagi belgini albatta tasdiqlaydi yoki inkor etadi. Masalan, «Fasllarning almashinishi zaruriy hodisadir».

Hukmlar modallikka ko'ra *aletik modallik*, *epistemik modallik*, *deontik* turlariga bo'linadi.

1. *Aletik* (yunoncha «alethika» so'zidan kelib chiqib, «haqiqat» degan ma'noni anglatadi) modallik – subyekt bilan predikat o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlarni yoki ularda aks etgan hodisalar o'rtasidagi haqiqiy bog'lanishlarni zarurat va imkoniyat terminlarida ifodalaydigan axborot.

*Aletik modallik*da ifodalangan axborot subyekt bilan predikat o'rtasidagi bog'lanishni ifodalaydi. Yoxud mavjudlik hodisalari o'rtasidagi munosabatni aks ettirishiga ko'ra, mantiqiy va faktik modalliklarga bo'linadi.

Faktik (dalilli) modallik – hukmdagi subyekt va predikat o'rtasidagi tasdiq yoki inkorning tashqi olam voqea-hodisalari bilan bog'liqligini ifodalaydi. Faktik modallik chin va yolg'on modalliklarga bo'linadi.

Chin dalilli modallik hukmlardagi fikrning obyektiv reallikka muvofiq kelishidir. Masalan, «O'zbekiston Respublikasining IIV Akademiyasi Toshkent shahrida joylashgan».

Yolg'on faktik modallik deb, hukmlardagi fikrning obyektiv voqelikka mos kelmasligiga aytiladi. Masalan, «Hech qanday jinoyat ochilmay qolmaydi».

Mantiqiy modallik – hukmdagi subyekt bilan predikat o'rtasidagi bog'lanishning chin yoki yolg'onligini (hukmlarning tarkibiy tuzilishi asosida) mantiqiy izohlaydi.

Mazkur modalliklar hukmlarning mantiqiy tuzilishiga qarab, to'g'ri (chin) yoki noto'g'riligini (yolg'on) farqlashga xizmat qiladi. Jumladan, mantiqiy qonunlarning o'zi mantiqiy chin hukmlarga, o'z-o'ziga zid fikrlarni ifodalovchi hukmlar esa mantiqiy yolg'on hukmlarga misol bo'lishi mumkin.

2. *Epistemik* (bilishga oid) modallik – hukmda ifodalangan bilimlarning asoslanganlik darajasi haqida qo'shimcha ma'lumotni berish. Bilimlar o'z tabiatiga ko'ra asoslangan (ishonchli) va ehtimolli (muammoli) bo'lishi mumkin. Chin yoki yolg'onligi isbotlangan bilimlar

«ishonchli bilimlar» deb ataladi va «isbotlangan», «rad etilgan» soʻzlari yordamida ifodalanadi. Masalan, «Bosqinchilik jinoyatida fuqaro S. ning ishtiroki isbotlangan». «Uning bergan yolgʻon koʻrsatmalari rad etildi». Muammoli (ehtimolli) modallik hukmi berilgan bilimlarning yetarlicha asoslanmaganligini anglatib, «ehtimol», «boʻlishi mumkin» soʻzlari yordamida ifodalanadi. Masalan, «Ehtimol, 2005 yil 13 mayda Andijonda sodir boʻlgan mudhish voqealar xalqaro hamjamiyatni «terrorizm» deb ataluvchi bu baloga qarshi birgalikda kurashishda yanada jipslashtirishga olib kelishi mumkin».

3. Deontik (meʼyoriy) modallik – inson xatti-harakatlarining muayyan meʼyoriy umuminsoniy, axloqiy yoki huquqiy tizimlar doirasida muvofiqlashtiruvchi qoidalarda ifodalangan hukmdir. Huquqiy munosabatlar sohasida deontik modalliklar huquqiy-majburiy, huquqiy-taqiq va huquqiy-taqdim qoidalar shaklida namoyon boʻladi.

Huquqiy-majburiy qoidalar «majbur», «shart», «kerak», «zarur» kabi soʻzlar vositasida ifodalanadi. Masalan, «Oʻzbekiston Respublikasi Oliy sudi tomonidan qabul qilingan hujjatlar qatʼiy va Oʻzbekiston Respublikasining barcha hududida bajarilishi majburiydir».

Huquqiy-taqiq qoidalar «taqiqlanadi», «man etiladi», «yoʻl qoʻyilmaydi» hamda «mumkin emas» soʻzlari vositasida ifodalanadi. Masalan, «Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining qarorlari qatʼiy va ular ustidan shikoyat qilish mumkin emas»

Huquqiy-taqdim qoidalar «huquqiga ega boʻladi», «huquqlidir», «haqli» kabi soʻzlar yordamida ifodalanadi. Masalan, «Har bir inson xohlagan dinga eʼtiqod qilish yoki hech qaysi dinga eʼtiqod qilmaslik huquqiga ega».

Yuqorida keltirilgan misollarda keltirilganidek, modalliklar hukmda ifodalangan fikr haqida qoʻshimcha maʼlumot berib, insonning xatti-harakatlarini muayyan qoida va haqiqatlar doirasida muvofiqlashtirishga imkon beradi. Shu maʼnoda uning huquqni muhofaza qiluvchi organlari xodimlarining faoliyatida amaliy ahamiyati kattadir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Quyidagi gaplar ichidan hukmlarni ajratib koʻrsating:
 - 1.1. jinoiy jazoning qanday turlari mavjud?
 - 1.2. guvohni chaqiring;
 - 1.3. butun dunyo proletarlari birlashingiz!
 - 1.4. hech kim aynan bitta jinoyati uchun ikki marta jazoga tortilishi mumkin emas;
 - 1.5. Oʻzingda yoʻq – olamda yoʻq.

2. Quyidagi sodda hukmlarning tarkibiy qismlarini qarfiy ifodalarda aniqlang:
 - 2.1. jinoyat – ijtimoiy xavfli harakat;
 - 2.2. qamoqxona – kishilar o‘z xohishi bilan boradigan joy emas.
3. Quyidagi sodda hukmlarning turlarini aniqlang va formulada ifodalang;
 - 3.1. O‘zbekistonda inson huquqlari bo‘yicha milliy markaz mavjud;
 - 3.2. Nukus Toshkentga nisbatan shimolda joylashgan shahar;
 - 3.3. 13 raqami – xosiyatsiz hisoblanmaydi.
4. Quyidagi atributiv hukmlarning miqdor va sifatiga ko‘ra turlarini harfiy ifodalarda aniqlang:
 - 4.1. barcha tergovchilar huquqshunoslardir;
 - 4.2. hech bir tinglovchi qoniqarsiz baho olishni istamaydi;
 - 4.3. ba’zi jinoyatlar ehtiyotsizlik tufayli sodir etiladi;
 - 4.4. ayrim retsidivist jinoyatchilarni umumiy tartibdagi koloniyalarda saqlash mumkin emas.
5. Murakkab hukmlarning turlarini harfiy ifodalarda aniqlang:
 - 5.1. IIV Akademiyasi zamonaviy kompyuter va shinam mebellar bilan jihozlangan auditoriyalarga ega;
 - 5.2. sud hukmi oqllovchi yoki qorallovchi bo‘ladi;
 - 5.3. agar ayblanuvchi S.ning harakatlari zaruriy mudofaa deb baholansa, u jinoiy javobgarlikka tortilmaydi;
 - 5.4. faqat va faqat oxirgi zarurat holatida sodir etilgan harakatgina qonuniy deb topilishi mumkin.
6. Quyidagi hukmlarda terminlarning taqsimlanganlik holatini doiralarda ko‘rsating:
 - 6.1. ba’zi huquqbuzarlar balog‘at yoshiga yetmaganlardir;
 - 6.2. ba’zi huquqshunoslar tergovchilardir;
 - 6.3. guruhimizning ayrim tinglovchilari sportchilar emas;
 - 6.4. jamoamizning barcha a’zolari oliy ma’lumotlilardir;
 - 6.5. jamoamizning hech bir a’zosi oliy ma’lumotli bo‘lmagan kishilar emas.
7. Hukmlar o‘rtasidagi munosabatlarni misollar yordamida, mantiqiy kvadratda ifodalab bering.
8. Hukm modalliklarini aniqlang:
 - 8.1. ehtimol, yerdan ham boshqa sivilizatsiyalar mavjuddir;
 - 8.2. metro bekati va vagonlarida chekish man etiladi;
 - 8.3. ehtiyotkorlik ko‘pgina noxush holatlarning oldini oladi;
 - 8.4. ayblanuvchi S.ning firibgarlik bilan shug‘ullanganligi aniqlangan.

6-mavzu. XULOSA

- Xulosa haqida umumiy tushuncha
- Deduktiv xulosa chiqarish:
- Induktiv xulosa chiqarish
- Analogiyaga ko‘ra xulosa

1. Xulosa haqida umumiy tushuncha

Xulosalash – tafakkurning tushuncha va hukmdan keyingi yuqori shakli. Voqelikni bilish jarayonida ma’lum bilimlar asosida yangi bilimlar vujudga keladi. Bu bilimlarni keltirib chiqarishning mantiqiy shakli xulosalashdir.

Xulosalash bir yoki bir nechta chin hukmlardan, muayyan qoidalar asosida, yangi hukmlarni keltirib chiqaruvchi tafakkur shaklidir.

Xulosalash asos va natijani hamda ular o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni o‘z ichiga oladi.

Xulosalash uchun keltirilgan hukmlar «asos» deyiladi. Asos yordamida chiqarilgan yangi hukm «natija» deb ataladi. Asoslardan natijaga mantiqiy o‘tish jarayoni xulosalashdir. Masalan:

Asos: O‘zbekiston Respublikasini himoya qilish – O‘zbekiston Respublikasi har bir fuqarosining burchidir

Asos: Karimov – O‘zbekiston Respublikasining fuqarosi.

Natija: O‘zbekiston Respublikasini himoya qilish Karimovning burchidir.

Xulosalash jarayonida asos bilan natija bir-biridan ajratilib, yuqoridagi misolda ko‘rsatilganidek, ost-ust shaklida yoziladi.

Har qanday xulosalash quyidagi talablarga bo‘ysunishi lozim:

– keltirilayotgan asoslar albatta chin bo‘lishi kerak;

– asoslar mazmun jihatidan bog‘langan bo‘lishi kerak.

Agar asos hukmlar mazmunan bog‘lanmagan bo‘lsa, ulardan natija kelib chiqmaydi.

Xulosalash qoidalarining qat’iyligiga ko‘ra, xulosa chiqarishning demonstrativ (zaruriy) va nodemonstrativ (haqiqatga yaqin) turlari mavjud.

Demonstrativ xulosada natija mantiqiy qonun sifatida namoyon bo‘luvchi ketma-ketlikka ko‘ra asoslardan kelib chiqadi.

Nodemonstrativ xulosa chiqarishda xulosalash qoidasi asoslardan ehtimoliy natijaning kelib chiqishini ta'minlaydi.

Bilimlarimizning umumiylik darajasi va mantiqiy xulosalashning yo'nalishlariga ko'ra, xulosa chiqarish quyidagilarga bo'linadi:

- *deduktiv* (lotincha deductio – keltirib chiqar) xulosa chiqarish;
- *induktiv* (lotincha inductio – yagona asosga keltirish) xulosa chiqarish;
- *analogiya* (grekcha analogia – moslik, o'xshashlik)ga ko'ra xulosa chiqarish.

Xulosalashning mazkur shakllari bilish jarayonida chin, haqiqiy bilimlarni keltirib chiqarishning asosiy usullari sifatida keyingi bayonlarimizning asosini tashkil etadi.

2. Deduktiv xulosa chiqarish

Umumiy hukmlardan juz'iy yoki yakka hukmlarni keltirib chiqarish deduktiv xulosa chiqarish deyiladi.

Deduktiv xulosalashda, agar asoslar isbotlangan bo'lsa, mavjud umumiy qoidalarga asoslanib, mantiqiy qoida va qonunlar asosida chin natija chiqariladi.

Masalan, O'zbekistonning barcha fuqarolari bilim olish huquqiga ega. Karimov O'zbekistonning fuqarosi. Demak, Karimov bilim olish huquqiga ega. Deduktiv xulosalash qat'iy hukmlarda asoslar miqdoriga ko'ra, bevosita va bilvosita turlarga bo'linadi.

Bevosita xulosa chiqarish. Agar xulosa bir asosdan olinsa, u bevosita xulosa chiqarish deb ataladi. Bevosita xulosa chiqarishning to'rt turi mavjud:

- aylantirish;
- almashtirish;
- predikatga qarama-qarshi qo'yish;
- mantiqiy kvadratga ko'ra xulosa qilish.

Aylantirish – bunda asosda miqdoriy o'zgarishlar yuz bermay, sifatiy o'zgarish ro'y beradi.

Bizga ma'lumki, qat'iy hukmlar bog'lovchining sifatiga ko'ra tasdiq yoki inkor hukmlar («dir» yoki «emas»)ga bo'linadi. Shuning uchun ham aylantirish orqali xulosalashda umumiy tasdiq hukmlar umumiy inkor hukmlarga, juz'iy tasdiq hukmlar esa juz'iy inkor hukmlarga aylantiriladi.

Umumiy tasdiq hukm (A) umumiy inkor hukm (YE) ga aylantiriladi va formulada quyidagidek ifodalanadi:

Barcha **S – P** dir

Hech bir **S – R** emas.

A. Barcha insonlar yashash huquqiga ega.

YE. Hech bir inson yashash huquqidan mahrum etilishi mumkin emas.

Umumiy inkor (YE) umumiy tasdiq hukm (A)ga aylantiriladi va formulada quyidagicha ifodalanadi:

Hech bir **S – R** emas.

Barcha **S – P** dir.

YE. Hech bir jinoyat jazosiz qolmas.

A. Barcha jinoyatlar jazolanadi.

Juz'iy tasdiq (I) juz'iy inkor (O) hukmga aylantiriladi va formulada quyidagicha ifodalanadi:

Ba'zi **S – P** dir.

Ba'zi **S – P** mas (siz) emas.

I. Ba'zi tinglovchilarning bilimi qoniqarli hisoblanadi.

O. Ba'zi tinglovchilarning bilimi qoniqarsiz hisoblanmaydi.

Juz'iy inkor (O) juz'iy tasdiq hukm (I)ga aylantiriladi va formulada quyidagicha ifodalanadi:

Ba'zi **S – P** emas.

Ba'zi **S** emas – **P** dir.

O. Ba'zi bir jinoyatlar qasddan qilingan emas.

I. Ba'zi bir jinoyatlar ehtiyotsizlikdan qilingandir.

Almashtirish – bevosita xulosa chiqarishning shunday turiki, unda hukmning sifati o'zgarimasdan, uning subyeksi natijada predikatga, predikati esa natijada subyektga almashtiriladi.

Almashtirish orqali chiqarilgan xulosada terminlarning hajmiga, ya'ni ularning taqsimlangan va taqsimlanmaganligiga e'tibor berish kerak. Agar mazkur qoida buzilsa, xulosa noto'g'ri bo'ladi.

Terminlarning taqsimlanishiga ko'ra almashtirish oddiy (sof) va chegaralangan turlarga bo'linadi. Oddiy (sof) almashtirishda berilgan asos hukmning predikati xulosaning subyektiga, subyeksi esa hajm o'zgarishsiz xulosaning predikatiga almashtiriladi.

Masalan:

A. Barcha jinoyatlar ijtimoiy xavfli qilmishlardir.

A. Ijtimoiy xavfli qilmishlarning barchasi jinoyatdir.

Mazkur almashtirishning formulasi:

Barcha **S – P** dir.

Barcha **P – S** dir.

Terminlarning taqsimlanish qoidasiga ko'ra, asos hukmning predikati taqsimlanmagan bo'lsa, u xulosada subyektga almashtirilganda ham taqsimlanmaydi. Bunday almashtirishda xulosa xato bo'ladi. Aynan shu xatolikning oldini olish uchun xulosada S (subyekt) o'rnida kelgan terminning hajmi chegaralanganadi. Bunday almashtirish chegaralangan almashtirish deyiladi. Masalan:

A. Guruhimizning barcha tinglovchilari mantiq fanidan imtihon topshirdilar.

I. Mantiq fanidan imtihon topshirganlarning ba'zilar guruhimiz tinglovchilaridir.

Mazkur almashtirishning formulasi:

Barcha S – P dir.

Ba'zi P – S dir.

Umumiy inkor hukm (E) umumiy tasdiq hukm (A)ga cheksiz almashtiriladi. Masalan:

YE. Hech bir inson ongsiz mavjudot emas.

A. Hech bir ongi yo'q mavjudot inson emas.

Umumiy inkor (YE) hukmini almashtirish formulasi:

Hech bir S – P emas.

Hech bir P – S emas.

Juz'iy inkor hukmi (O)ni juz'iy tasdiq hukmi (I)ga quyidagicha almashtirish mumkin:

O. Guruhimizning ba'zi tinglovchilari sportchilardir.

I. Sportchilarning ba'zilar guruhimiz tinglovchilaridir.

Juz'iy tasdiq hukmi (I)ni almashtirish formulasi:

Ba'zi S – P emas.

Ba'zi P – S emas.

Juz'iy inkor hukmdan (O) almashtirish orqali xulosa chiqarib bo'lmaydi, chunki bunday hukmlardan zaruriy chin natija kelib chiqmaydi.

Almashtirish usuli bilan xulosa chiqarishda hukmlardagi terminlarning taqsimlanish qoidasiga qat'iy amal qilish kerak. Chunonchi, predikati taqsimlanmagan umumtasdiq hukmni chegaralashsiz almashtirib bo'lmaydi yoki predikati taqsimlanmagan juz'iy tasdiq hukmni chegaralash orqali almashtirish mumkin emas. Masalan, «IIV Akademiyasi tinglovchilarining barchasi mantiq fanini o'rganishadi» hukmidan faqat chegaralash orqali «Mantiq fanini o'rganuvchilarning ba'zilar IIV Akademiyasi tinglovchilaridir» degan xulosani chiqarish mumkin yoki «Ba'zi huquqshunoslar tergovchilardir» hukmidan faqat

kengaytirilgan almashtirish orqali «Barcha tergovchilar huquqshunoslardir» degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Demak, almashtirish usulida hukmdagi subyekt va predikatning hajmini aniqlash to'g'ri xulosa chiqarishning muhim sharti ekanligiga o'z mulohazalarimizda qat'iy amal qilishimiz lozim.

Predikatga qarama-qarshi qo'yish. Predikatga qarama-qarshi qo'yishda hosil bo'lgan natijadagi yangi hukmning subyekti o'rnida hukmning predikatiga zid tushuncha, predikati o'rnida esa asos hukmning subyekti keladi.

Predikatga qarama-qarshi qo'yish mantiqiy usulini aylantirish va almashtirishning natijasi sifatida ko'rish mumkin. Dastlab asos hukm $S - P$ ni aylantirish orqali $S - P$ emas munosabatini aniqlaymiz va hosil bo'lgan hukmdan almashtirish orqali P emas – S dir munosabatini aniqlaymiz.

Predikatga qarama-qarshi qo'yish orqali hosil bo'lgan xulosa asos hukmning miqdori va sifatiga bog'liq bo'lib, unda $A - YE$ ga, $YE - I$ ga, $O - I$ ga o'zgaradi. Masalan:

A . Barcha jinoyatlar ijtimoiy xavflilik belgisiga ega bo'lgan qilmishdir.

YE . Ijtimoiy xavflilik belgisiga ega hech bir qilmish jinoyat hisoblanmaydi.

Barcha $S - P$ dir.

Hech bir P emas – S dir.

YE . Hech bir mahkum saylash huquqiga ega emas.

I . Saylash huquqiga ega bo'lmaganlarning ba'zilar mahkumlardir.

Hech bir $S - P$ emas.

Ba'zi P emas – S dir.

O . Ba'zi guvohlar voyaga yetmaganlardir.

I . Ba'zi voyaga yetmaganlar guvohlardir.

Ba'zi $S - P$ emas.

Ba'zi P emas – S dir.

Predikatga qarshi qo'yish usuli orqali juz'iy tasdiq (I) hukmidan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Chunki «Ba'zi $S - P$ dir» (I) hukmini aylantirsak «Ba'zi $S - P$ emas» (O) hukmi kelib chiqadi. Ma'lumki, juz'iy inkor hukmidan almashtirish orqali xulosa chiqarib bo'lmaydi.

Mantiqiy kvadrat bo'yicha xulosa chiqarish. Mantiqiy kvadratga ko'ra (A , YE , I , O) qat'iy hukmlar o'rtasidagi munosabatning xarakteridan kelib chiqib, birining chinligidan ikkinchisining yolg'on yoki

chinligi kelib chiquvchi xulosaga «mantiqiy kvadrat bo'yicha xulosa chiqarish» deb aytiladi.

Zid munosabatdagi hukmlarda (A – O, YE – I) uchinchisi istisno qonuniga amal qilinib, birining chinligidan ikkinchisining yolg'onligi yoki teskari natija kelib chiqadi. Masalan:

A. Barcha insonlar mehnat qilish huquqiga ega (chin).

O. Ba'zi insonlar mehnat qilish huquqiga ega emas (yolg'on).

Yoki boshqa bir misolni olib ko'raylik:

I. Ba'zi tinglovchilar sportchi (chin).

YE. Hech bir tinglovchi sportchi emas (yolg'on).

Demak, zid munosabatdagi hukmlarning har ikkisi qam chin bo'lmaydi, ulardan biri albatta yolg'on bo'lishi kerak: Ach – Oyo; Ayo – Och; Ech – Iyo; Eyo – Ich (Bu yerda chin – «ch», yolg'on – «yo» deb belgilanmoqda).

Qarama-qarshi munosabatdagi hukmlar (A – YE)ni xulosalashda birining chinligidan ikkinchisining yolg'onligi kelib chiqadi, ammo birining yolg'onligidan ikkinchisining chinligi kelib chiqmaydi.

Masalan :

A. Barcha O'zbekiston fuqarolari qonun oldida tengdirlar (chin).

YE. Hech bir O'zbekiston fuqarosi qonun oldida teng emas (yolg'on).

Hukmlar o'rtasidagi qarama-qarshi munosabat ziddiyatsizlik qonuniga bo'ysunadi va «chin, yolg'onlik» ketma-ketligida quyidagicha ifodalanadi:

Ach – Yeyo ; Ech – Ayo ; Ayo – YE (ch. yoki yo.); Eyo – A (ch. yoki yo.).

Qisman mos kelish munosabatidagi hukmlar (I – O)ni xulosalashda birining yolg'onligidan boshqasining chinligi kelib chiqishi, ammo birining chinligidan boshqasining chinligi ham, yolg'onligi ham kelib chiqishi yoki har ikkisi chin bo'lishi qam mumkin. Masalan:

I. Ba'zi guvohlar to'g'ri ko'rsatma berishdi (chin).

O. Ba'zi guvohlar to'g'ri ko'rsatma berishmadi (chin yoki yolg'on).

Qisman mos munosabatdagi hukmlarni xulosalashda «chin, yolg'onlik» ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Iyo – Och; Oyo – I.ch; Ich – O (ch. yoki yo.); Och – I (ch. yoki yo.).

Bo'ysunish munosabatidagi (A – I, YE – O) hukmlarda bo'ysundirayotgan hukmning chinligidan bo'ysunuvchi hukmning chinligi kelib chiqadi. Ammo bo'ysunuvchi hukmning chinligi bo'ysundiruvchi hukmning chinligini keltirib chiqarmasligi ham mumkin. Masalan:

O. Ayrim militsiya xodimlari oliy ma'lumotga ega emas (chin).

YE. Hech bir militsiya xodimi oliy ma'lumotga ega emas (yolg'on).

Bo'ysunish munosabatidagi hukmlarni xulosalashda «chin, yolg'onlik» ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Ach –Ich; Ech – Och; Ich –(ch. yoki yo.); Och – E(ch. yoki yo.).

Bevosita xulosaning mazkur mantiqiy usullari tafakkurni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bilvosita xulosa chiqarish yoki oddiy kategorik (qat'iy) sillogizm. Oddiy-qat'iy sillogizm – vositali deduktiv xulosa chiqarishning muhim turlaridan biri. «Sillogizm» yunoncha «Syllogismos» so'zidan olingan bo'lib, «hisoblamoq», «sanamoq» ma'nolarini anglatadi.

Ikki yoki undan ko'p oddiy-qat'iy hukmlar (asoslar)dan xulosa chiqarishga «sillogizm» deb aytiladi. Hukmlarning aniq va ravshan, bir-biri bilan mantiqan bog'langanligi hamda oddiy va qat'iyligi tufayli oddiy-qat'iy (kategorik) sillogizm deyiladi.

Oddiy-qat'iy sillogizmning tarkibi uch qat'iy hukm: ikki asos va bir xulosa, ya'ni uch termindan iborat bo'ladi. Sillogizm terminlari hukm terminlari «S» – subyekt va «R» – predikatdan farq qilib, katta, kichik va o'rta terminlar bilan belgilanadi.

Sillogizmning kichik termini (S) xulosa subyektidagi tushunchaga, katta termini (R) xulosa predikatidagi tushunchalarga to'g'ri keladi va «chekka terminlar» deb ham yuritiladi.

Tarkibida kichik termin bo'lgan hukm «kichik asos», tarkibida katta termin bo'lgan hukm esa «katta asos» deb ataladi. Sillogizmning har ikkala, katta va kichik asoslarini bog'lovchi, lekin xulosada ishtirok etmaydigan tushuncha «o'rta termin» deb atalib, lotincha «M» harfi (lotincha «medius» – o'rta) bilan belgilanadi. Masalan:

Katta asos – Barcha ommaviy axborot vositalarida (M) senzura yo'l qo'yilmaydi (R).

Kichik asos – «Huquq» jurnali (S) ommaviy axborot vositasi (M).

Xulosa – «Huquq» jurnalida (S) senzura yo'l qo'yilmaydi (R).

Misolimizda «Ommaviy axborot vositalari» tushunchalari o'rta termin (M) bo'lib, u xulosada qatnashmayapti, «senzura yo'l qo'yilmaydi» (R) katta hajmli termindir, chunki u xulosada predikat bo'lib kelmoqda. «Huquq jurnali» (S) kichik hajmli tushuncha bo'lib, xulosada subyekt maqomida kelmoqda. Demak, katta termin qatnashgan hukm katta asos, kichik termin qatnashgan hukm kichik asosdir.

Sillogizm asoslari muayyan ketma-ketlikda oldin katta asos, keyin kichik asos va xulosa tarzida keladi.

Qat'iy sillogizm qoidalar. Qat'iy sillogizm fikrlash jarayonida ko'p uchraydi. Sillogizmda har doim ham chin asoslardan chin xulosa kelib chiqmaydi. Chin xulos chiqishi uchun sillogizm qoidalariga amal qilish lozim. Terminlar va asoslarga nisbatan qoidalar mavjud bo'lib, ularga amal qilish chin xulosani olish imkoniyatini beradi.

Terminlarga oid qoidalar

1-qoida. Har bir sillogizmda faqat uch termin S, P, M bo'lishi lozim. Agar muhokama ikki yoki to'rt termindan iborat bo'lsa, u sillogizm bo'la olmaydi. Masalan: Hayot abadiy.

Ahmad hayot kechirmoqda.

Ahmad abadiy.

Bu xulosa xato va mantiqsiz, sababi o'rta termin, ya'ni «hayot» tushunchasining ikki ma'noda qo'llanishidir. Birinchi hukmda «hayot» tushunchasi umuman tiriklik ma'nosida qo'llanilgan bo'lsa, ikkinchi hukmda «hayot» konkret bir insonning cheklanmagan umr kechirishi ma'nosida ishlatilmoqda. Bu xato sillogizmda «terminlarni to'rtlashtirish» deyiladi. Chunki «hayot» termini ikki hukmda ikki xil ma'nodagi tushuncha, ya'ni ikkita termin bo'lib kelmoqda.

2-qoida. O'rta termin (M) asoslarning birida albatta taqsimlangan bo'lishi kerak. Masalan: Barcha sudyalari (R) oliy ma'lumotli (M).

Ahmedov (S) oliy ma'lumotli (M).

Ahmedov (S) sudya (R).

Bu holda «Ahmedov sudya» degan xulosani chiqarib bo'lmaydi, chunki Ahmedov sudya bo'lmasligi ham mumkin. Bu misolda har ikkala asos to'la hajmda olinmagan, ya'ni taqsimlanmagan.

3-qoida. Asoslarda taqsimlanmagan termin xulosada ham taqsimlanmaydi. Masalan: Hamma tergovchilar (M) oliy ma'lumotli (R).

Salimov (S) tergovchi emas (M).

Salimov (S) oliy ma'lumotli (R).

Noto'g'ri xulosa chiqarilgan. Katta termin taqsimlanmagan. Salimov oliy ma'lumotli bo'lishi (S) yoki bo'lmasligi (S) ham mumkin.

Asoslarga oid qoidalar

1-qoida. Ikkita inkor asos hukmdan xulosa chiqarib bo'lmaydi. Masalan:

Akademiyaning tinglovchilari fizika fanini o'qimaydilar.

Ahmedov Akademiya tinglovchisi emas.

Bu hukmlardan xulosa kelib chiqmaydi, chunki har ikki asos ham inkoriy sifatga ega bo'lib, bunda xulosadagi fikr noaniq bo'ladi.

2-qoida. Agar asos hukmlardan biri inkor hukm bo'lsa, xulosa ham inkor hukm bo'lib keladi. Masalan:

Ayblanuvchi himoyalaniş huquqi bilan ta'minlanadi.

Fuqaro S. ayblanuvchi emas.

Fuqaro S.ga himoyalaniş huquqi kerak emas.

3-qoida. Ikki juz'iy asos hukmlardan xulosa kelib chiqmaydi. Masalan:

Ba'zi tinglovchilar sportchi.

Ba'zi tinglovchilar a'lochi.

Bu hukmlardan xulosa kelib chiqmaydi, chunki o'rta termin «ba'zi tinglovchilar» o'zining bog'lovchi vazifasini bajara olmayapti.

4-qoida. Asos hukmlardan biri juz'iy bo'lsa, xulosa ham juz'iy hukm bo'ladi. Masalan:

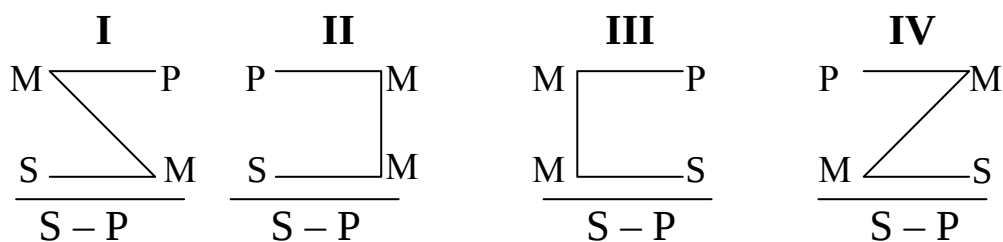
Barcha aybdorlar jazolanishi lozim.

Ba'zi odamlar – aybdor.

Ba'zi odamlar jazolanishi lozim.

Sillogizmning figura va moduslari

Asos hukmlarda o'rta terminning holatiga ko'ra farqlanadigan sillogizm shakllari «sillogizmning figuralari» deb ataladi. Sillogizmning to'rt figurasi mavjud:

Birinchi figura, o'rta termin katta asosda subyekt, kichik asosda predikat o'rnida bo'ladi. Masalan:

Hamma sudyalari (M) daxlsiz (R).

Komilov (S) sudya (M).

Komilov daxlsiz.

Bu figura huquqiy amaliyotda ko'p qo'llaniladi. Huquqiy hodisalarni baholash (kvalifikatsiya qilish), huquq normalarini alohida hodisalarga

nisbatan qo'llash, jinoyat uchun jazo belgilash va shu kabi boshqa sud qarorlarida qo'llaniladi.

Ikkinchi figura, o'rta termin ikki asosda ham predikat o'rinda keladi. Masalan:

Jinoiy ishlar bo'yicha isbot qilish majburiyati (**R**) surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudga yuklatiladi (**M**).

Aliyev (**S**) surishtiruv, tergov, prokuratura va sud idoralarida ishlamaydi (**M**). Demak, Aliyevga (**S**) jinoiy ishlar bo'yicha isbot qilish majburiyati yuklatilmaydi (**R**).

Ikkinchi figura asos hukmlarda ifodalangan fikrlarga zid holatlarni inkor etadi va sud amaliyotida, hodisada jinoyat tarkibining yo'qligi haqida xulosalar beradi.

Uchinchi figura, o'rta termin har ikkala asosda ham subyekt bo'lib keladi. Masalan:

Yuzlashtirishda (**M**) gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, jabrlanuvchi va guvoh so'roq qilinishi mumkin (**R**) (O'zb. Res. JPK-122 m.).

Yuzlashtirish (**M**) tergov harakatidir (**S**).

Demak, tergovda (**S**) gumonlanuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, jabrlanuvchi va guvoh so'roq qilinishi mumkin (**R**).

Xulosa chiqarishda sillogizmning boshqa figuralariga nisbatan uchinchi figurasi kam ishlatiladi.

To'rtinchi figura, o'rta termin katta asosda predikat, kichik asosda esa subyekt bo'lib keladi. Masalan:

Hech bir jinoyat (**R**) xalq manfaati yo'lidagi harakat emas (**M**).

Xalq manfaati yo'lidagi ba'zi harakatlar (**M**) ozodlikdir (**S**).

Demak, ozodlik (**S**) jinoyat emas (**R**).

Sillogizmning to'rtinchi figurasi sun'iyroq xususiyatga ega bo'lib, uning amaliy ahamiyati nisbatan kam hamda muhokama jarayonida ko'p qo'llanilmaydi.

Asoslarning sifat va miqdoriy tasnifi bilan farqlanadigan sillogizm turlari oddiy-qat'iy sillogizm moduslari deb ataladi.

Modus lotincha «Modius» so'zidan olingan bo'lib, «o'lchov», «tur», «qoida» degan ma'nolarni anglatadi. Har bir sillogizm ikki asos hukm va bir xulosa hukmdan hamda bu hukmlarning umumiy birlashgan tasnifi to'rt turdan, ya'ni umumiy tasdiq (**A**), umumiy inkor (**YE**), juz'iy tasdiq (**I**) va juz'iy inkor (**O**) hukmlardan iborat bo'ladi. Sillogizmning moduslari sillogizm umumiy qoidalari va o'rta terminning figurada joylashgan tartibiga ko'ra, hukmlarning o'zaro bog'lanishi natijasida paydo bo'ladi.

Har bir asos to'rt hukmdan biri bo'lishi mumkin. Bir figuraning asoslarida yuz berishi mumkin bo'lgan asoslarni birlashtirishning 16 turi mavjud, to'rtta figurada 64 ta. Hamma moduslar ham sillogizmning qoidalariga to'g'ri kelmaydi. Ishonchli xulosani faqat 19 ta modusdan olish mumkin. Ular quyidagilar:

1-figura: AAA, YEAYE, AII, YEIO;

2-figura: YEAYE, AYEYE, YEIO, AOO;

3-figura: AA I, IAI , AII, YEAO, OAO, YEIO;

4-figura: AA I, AYEYE, IAI, YEAO , YEIO.

Sillogizm moduslari figuralarning maxsus qoidalaridan olinadi.

Figuralarning maxsus qoidalari

1-figurada katta asos umumiy hukm, kichik asos tasdiq hukmi bo'lishi kerak.

2-figurada katta asos umumiy hukm asoslardan biri va xulosa inkor hukm bo'lishi kerak.

3-figurada kichik asos tasdiq, xulosa juz'iy hukm bo'lishi lozim.

4-figurada umumiy tasdiq xulosani bermaydi. Agar katta asos tasdiq hukmidan iborat bo'lsa, kichik asos umumiy hukm bo'ladi. Asoslardan biri inkor hukm bo'lsa, katta asos umumiy hukmdan iborat bo'ladi.

Qisqartma qat'iy sillogizm (entimema)

Entimema yoki qisqartirilgan qat'iy sillogizm deb, sillogizmdagi asoslardan biri yoki xulosaning tushirib qoldirilishiga aytiladi.

«Entimema» tushunchasi yunoncha so'zdan olingan bo'lib, «esda», «fikrda», «yodda» ma'nolarini anglatadi.

Entimemalar uch turga, ya'ni katta asosi tushirib qoldirilgan, kichik asosi tushirib qoldirilgan va xulosasi tushirib qoldirilgan entimemalarga bo'linadi.

Katta asosi tushirib qoldirilgan entimemaga misol:

O'zbekiston – mustaqil Respublika.

Demak, O'zbekistonning ham o'z Konstitutsiyasi bor. Mazkur entimemada «Barcha mustaqil Respublikalar o'z konstitutsiyasiga ega», degan katta asos tushirib qoldirilgan.

Kichik asos tushirib qoldirilgan entimemaga misol:

Barcha O'zbekiston fuqarolari bilim olish huquqiga ega.

Demak, sen bilim olish huquqiga egasan.

Bu misolda kichik asos «Sen O'zbekiston fuqarosisan», degan hukm tushirib qoldirilgan.

Xulosasi tushirib qoldirilgan entimemaga misol:
Barcha fuqarolar uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi.
Sen fuqarosan.

Bu misolda «Demak, sen uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi», degan hukm xulosa sifatida tushirib qoldirilgan. Entimema singari qisqartirilgan sillogizmlar asosan xalq maqollari, aforizmlarda ko‘p uchraydi.

Murakkab va murakkab qisqartirilgan sillogizmlar

Murakkab sillogizmlar o‘z mazmuni bilan bog‘langan va ikki yoki undan ortiq sillogizmlardan tashkil topgan bo‘lib, birining xulosasi ikkinchisi uchun asos hukm bo‘ladi. Murakkab sillogizm «polisillogizm» (ko‘p sonli sillogizm) deb ham yuritiladi.

Mantiq fanida ikki, ya‘ni progressiv va regressiv polisillogizmlar farqlanadi. Agar dastlabki sillogizmning xulosasi ikkinchi sillogizmning katta asosi bo‘lsa, bunday polisillogizm *progressiv* deyiladi. Shu o‘rinda aytish lozimki, polisillogizm tarkibidagi birinchi sillogizm «prosillogizm», keyingisi «episillogizm» deb ataladi. Demak, progressiv polisillogizmnda prosillogizmning xulosasi episillogizm uchun katta asos o‘rnida kelar ekan. Masalan:

Barcha ijtimoiy xavfli harakatlar (A) jazolanadi (V).

Jinoyat (S) – ijtimoiy xavfli harakatdir (A).

Jinoyat (S) jazolanadi (V).

Pora berish (D) jinoyatdir (S).

Pora berish (D) jazolanadi (V).

Mazkur progressiv polisillogizmning sxematik tuzilishi quyidagicha ifodalanadi:

Barcha A – V dir.

S – A dir.

S – V dir.

D – S dir.

D – V dir.

Agar dastlabki sillogizmning (prosillogizmning) xulosasi, ikkinchi sillogizm (episillogizm)ni kichik asosi bo‘lib kelsa, bunday polisillogizm *regressiv sillogizm* deyiladi. Masalan:

Barcha fuqarolar (A) fikr yuritish va uni ifodalash erkinligiga ega (V).

Rahimov (S) – fuqaro (A).

Rahimov (S) fikr yuritish va uni ifodalash erkinligiga ega (V).

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi (V) demokratik erkinlikdir D).

Rahimov (S) fikr yuritish va uni ifodalash erkinligiga ega (V).

Rahimov (S) demokratik erkinliklarga ega (D).

Regressiv polisillogizmning sxematik tuzilishi quyidagicha ifodalanadi:

Barcha A – V dir.

S – A dir.

S – V dir.

V – D dir.

S – V dir.

S – D dir.

Soritlar

Soritlar murakkab sillogizmning polisillogizmlardan tashkil topgan ko‘rinishidir. Mantiqda progressiv va regressiv polisillogizmlar qisqartirilgan shaklda «soritlar» deb yuritiladi. Sorit yunoncha «Sorit» so‘zidan olingan bo‘lib, «to‘da», «jamlangan» ma‘nolarini anglatadi.

Progressiv soritda polisillogizmning xulosasi – episillogizmlarning katta asosi tushirib qoldiriladi. Masalan:

Barcha ijtimoiy xavfli harakatlar (A) jazolanadi (V).

Jinoyat (S) – ijtimoiy xavfli harakatdir (A).

Pora berish (D) jinoyatdir (S).

Pora berish (D) jazolanadi (V).

Progressiv soritning sxematik tuzilishi quyidagicha:

Barcha A – V dir.

S – A dir.

D – S dir.

D – V dir.

Regressiv soritda prosillogizm xulosasi bilan episillogizmlarning kichik asosi tushirib qoldiriladi. Yuqoridagi regressiv polisillogizmga oid misolimizni regressiv soritga aylantiramiz:

Rahimov (A) fuqarodir (V).

Fuqarolar (V) fikr yuritish va uni ifodalash erkinligiga ega (S).

Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi (S) demokratik erkinlikdir (D).

Rahimov (A) demokratik erkinlikka ega (D).

Ushbu progressiv soritning sxematik tuzilishi quyidagicha:

A – V dir.

V – S dir.

S – D dir.

A – D dir.

Epixeyrema

Epixeyrema murakkab qisqartirilgan sillogizm bo'lib, uning ikki asos hukmlari qisqartirilgan oddiy sillogizm (entimema)lardan iborat bo'ladi. Masalan :

Ongli mehnat (A) hurmatga sazovor (S), chunki ongli mehnat (A) shaxs va jamiyat rivojiga xizmat qiladi (V).

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining mehnati (D) ongli mehnat (A), chunki ushbu xodimlar (D) jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiladi (YE).

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari (D) hurmatga sazovordir (S).

Umumiy va tasdiq muhokamalar uchun epixeyremaning sxematik tuzilishi quyidagicha ifodalanadi:

A – S dir, chunki A – V dir.

D – A dir, chunki D – YE dir.

D – S dir.

Epixeyremaning birinchi va ikkinchi asoslari qisqartirilgan entimema bo'lib, ularda asoslardan biri tushirib qoldiriladi. Quyida epixeyremaning birinchi va ikkinchi asoslari to'raligicha ifodalangan:

V – S dir. YE – A dir.

A – V dir. D – YE dir.

A – S dir. D – A dir.

Birinchi va ikkinchi sillogizmlarning xulosasini uchinchi sillogizmning katta va kichik asoslari sifatida olsak:

A – S dir.

D – A dir.

D – S dir ko'rinishida ifodalanadi.

Epixeyremani to'raligicha ifodallasak:

Shaxs va jamiyat rivojiga xizmat qiladigan harakatlar (V) hurmatga sazovor (S).

Ongli mehnat (A) jamiyat va shaxs rivojiga xizmat qiladi (V).

Ongli mehnat (A) hurmatga sazovor (S).

Jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlash (YE) ongli mehnatdir (A).

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari (D) jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashga xizmat qiladi (YE).

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining mehnati (D) ongli mehnat (A).

Bu misolda birinchi va ikkinchi sillogizm xulosasi uchinchi sillogizmning asosi bo'ladi.

Ongli mehnat (A) hurmatga sazovor (S).

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining mehnati (D) ongli mehnatdir (A).

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarining mehnati (D) hurmatga sazovor (S).

Bahs va munozaralarda fikrlarning to'g'riligini tekshirish hamda mantiqiy xatoliklarga yo'l qo'ymaslik maqsadida epixeyremadan keng foydalaniladi.

Murakkab hukmlardan xulosalar chiqarish

Nafaqat oddiy hukmlardan, balki murakkab hukmlardan qam xulosa chiqarish mumkin. Asoslari yo shartli, yo ayiruvchi yoki ham shartli, ham ayiruvchi hukmlar bo'lib, ularning o'zaro yoki qat'iy hukmlar bilan birikishidan tashkil topgan xulosalarga murakkab hukmlardan xulosa chiqarish deyiladi.

Bu xulosa chiqarishning o'ziga xosligi shundaki, asoslardan olingan xulosa qat'iy sillogizmdagi kabi o'rta terminlarning munosabatidan emas, balki hukmlar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishdan kelib chiqadi. Shuning uchun ham asoslarning subyekt – predikat tartibidagi tarkibi hisobga olinmaydi. Murakkab hukmlardan xulosa chiqarishning keng tarqalgan turlari quyidagilardir:

- sof shartli xulosa;
- shartli qat'iy xulosa;
- ayiruvchi qat'iy xulosa;
- shartli ayiruvchi xulosa.

Har ikki asos yoki asoslaridan biri shartli hukm bo'lgan sillogizmga «shartli xulosa chiqarish» deb aytiladi. Ma'lumki, hukm: «Agar a bo'lsa, unda v bo'ladi» tartibida kelsa, u «shartli hukm» deyiladi. Shartli xulosalash esa o'z navbatida sof shartli va shartli qat'iy xulosalarga bo'linadi.

Sof shartli xulosa. Ikki asos va xulosani shartli hukmlardan tashkil topgan vositali xulosalashga sof shartli xulosa chiqarish deyiladi. Masalan:

Agar o'qishni xohlasang, (A) imkoniyat qidir (V).

Agar imkoniyat qidirsang, (V) maqsadingga yetasan (S).

Agar o'qishni xohlasang, (A) maqsadingga yetasan (S).

Uning formulasi quyidagicha:

Agar A bo'lsa, V bo'ladi

Agar V bo'lsa, S bo'ladi.

Demak, A bo'lsa, S bo'ladi.

yoki $[(a \rightarrow v) \wedge (v \rightarrow s)] \rightarrow (a \rightarrow s)$.

Shartli-qat'iy (kategorik) xulosa chiqarish. Asoslardan biri shartli, ikkinchisi va xulosa qat'iy hukmlardan iborat bo'lgan xulosalashga shartli-qat'iy xulosa chiqarish deyiladi. Masalan:

Prokuror sud majlisiga kelmay qolgan taqdirda (A) jinoyat ishini muhokama qilish keyinga qoldiriladi (V).

Prokuror sud majlisiga kelmadi (A).

Sud jinoiy ishning muhokamasini keyinga qoldirdi (V).

Birinchi asos – shartli hukm asos (A) va oqibatning (V) bog'lanishini ifodalaydi. Ikkinchi asos qat'iy hukm bo'lib, unda «prokurorning sud majlisiga kelmaganligi» tasdiqlanadi. Ikkinchi asos natijaning chinligini keltirib chiqarmoqda. Shartli qat'iy xulosa chiqarishning ikki, ya'ni tasdiq va inkor moduslari mavjud.

Tasdiq modusi (modus ponens)ning formulasi quyidagicha:

$$\begin{array}{c} a \rightarrow v \\ a \\ \hline v \end{array} \quad \text{yoki} \quad [(a \rightarrow v) \wedge a] \rightarrow v$$

Asoslarni tasdiqlash natijasida xulosani tasdiqlab ishonchli xulosalar tuzish mumkin. Masalan:

Agar Oliy Majlis yangi saylansa (a), Vazirlar Mahkamasi o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qiladi (v).

Oliy Majlis yangi saylandi (a).

Vazirlar Mahkamasi o'z vakolatlarini zimmasidan soqit qiladi (v).

Inkor modusi (modus tollens)ning formulasi:

$$\begin{array}{c} a \rightarrow v \\ v \\ \hline a \end{array} \quad \text{yoki} \quad [(a \rightarrow v) \wedge v] \rightarrow a$$

Xulosani inkor etish natijasida qam, asoslarni inkor etib ishonchli xulosa tuzish mumkin. Masalan:

Agar jinoyat sodir etilgan bo'lsa (a), jinoiy ish qo'zg'atiladi (v).

Jinoiy ish qo'zg'atilmagan (v emas).

Demak, jinoyat sodir etilmagan (a emas).

Shartli-qat'iy xulosa chiqarish nafaqat ishonchli xulosalarni, balki ehtimoliy xulosalarni ham beradi. Birinchi ehtimoliy modusning formulasi quyidagicha:

$$\begin{array}{c} a \rightarrow v \\ \hline v \\ \text{Ehtimol, } a \end{array} \quad \text{yoki} \quad [(a \rightarrow v) \wedge v] \rightarrow a$$

Ikkinchi ehtimoliy modusining formulasi quyidagicha:

$$\frac{a \rightarrow v}{a}$$

$$\text{yoki } [(a \rightarrow v) \wedge a] \rightarrow v$$

Ehtimol V

Birinchi va ikkinchi ehtimoliy modus formulalarida ifodalangan xulosa chin va ishonchli hisoblanmaydi.

Ayiruvchi qat'iy xulosa. Asoslaridan biri ayiruvchi, qolgan asos va xulosasi qat'iy hukmdan iborat bo'lgan xulosalashga ayiruvchi qat'iy xulosalash deb aytiladi. Ayiruvchi hukmlarning tarkibidagi oddiy hukmlar «yoki» dizyunktivi orqali bog'lanadi. Masalan, «Organizm bir hujayrali yoki ko'p hujayrali bo'ladi», degan hukmda ikkita oddiy hukm «yoki» dizyunktivi orqali bog'langan. Bunda dizyunksiyaning bir a'zosi tasdiqlanib, ikkinchisi inkor qilinishi mumkin. Natijada, ayiruvchi-qat'iy xulosalashning qam ikki, ya'ni tasdiq-inkor va inkor-tasdiq moduslari farqlanadi.

Tasdiq-inkor modusida (modus ponenda tollens) kichik asos qat'iy hukm dizyunksiyaning bir a'zosini tasdiqlaydi. Xulosa esa qat'iy hukm bo'lib, dizyunksiyaning boshqa a'zosini inkor etadi. Masalan:

Jinoyatlar ehtiyotsizlik tufayli yoki qasddan sodir etilishi mumkin.

Jinoyat ehtiyotsizlik tufayli sodir etilgan.

Jinoyat qasddan sodir etilmagan.

Tasdiq-inkor modusining sxemasi:

$$\frac{a \vee v}{a} \\ v \text{ emas}$$

Inkor-tasdiq modusi (modus tollendo ponens)da kichik asos dizyunksiyaning bir a'zosini inkor etsa, xulosa ulardan birini tasdiqlaydi. Masalan:

Jinoyat ehtiyotsizlik yoki qasddan sodir etilishi mumkin.

Jinoyat ehtiyotsizlik tufayli sodir etilmagan.

Jinoyat qasddan sodir etilgan.

Inkor-tasdiq modusining sxemasi:

$$\frac{a \vee v}{a} \\ v$$

Xulosalash to'g'ri bo'lishi uchun ayiruvchi hukmlar to'liq bo'lishi lozim. Masalan:

Moddalar qattiq va suyuq holatda bo'ladi.

Modda suyuq holatda.

«Modda qattiq holatda» deb xulosalash noto‘g‘ri chunki katta asos to‘liq emas, sababi modda gaz holatida ham bo‘lishi mumkin.

Shartli ayiruvchi xulosa chiqarish. Asoslarning biri shartli, boshqasi ayiruvchi hukmlardan iborat xulosalashga shartli ayiruvchi xulosalash deyiladi.

Ayiruvchi hukmlardan ikki yoki undan ko‘p muqobil (alternativ) yechimlarga ega masalalarni to‘g‘ri hal qilishda foydalaniladi. Shartli ayiruvchi xulosalash lemmatik (taxminiy) xulosa chiqarish deb ham yuritiladi. Chunki u dilemma (ikki alternativ), trilemma (uch alternativ) va hokazo turlarga bo‘linadi.

Shartli-ayiruvchi xulosalashning tarkibi va turlarini dilemma misolida ko‘rib chiqamiz. Dilemmaning konstruktiv (yaratuvchi) va destruktiv (buzg‘unchi) turlari mavjud bo‘lib, ularning har biri oddiy va murakkab turlarga bo‘linadi. Yanada aniqroq aytsak, dilemmalarni to‘rt turga bo‘lish mumkin:

- oddiy konstruktiv dilemma;
- murakkab konstruktiv dilemma;
- oddiy destruktiv dilemma;
- murakkab destruktiv dilemma.

Oddiy konstruktiv dilemmada dastlabki shartli asoslar bir xil natijani keltirib chiqaradi. Ayiruvchi hukmlardagi dastlabki shartli hukmlarning ikkala asosi ham tasdiqlanadi. Xulosa esa natijani tasdiqlaydi.

Oddiy konstruktiv dilemma sxemada quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{array}{c} a \rightarrow s, v \rightarrow s \\ a \vee v \\ s \end{array}$$

Masalan, agar shaxs qonunga xilof ravishda O‘zbekiston Respublikasidan chet elga chiqish tartibini buzsa (a), O‘zbekiston Respublikasi JK ning 223-moddasiga binoan jazolanadi (s).

Agar shaxs qonunga xilof ravishda O‘zbekiston Respublikasiga kirish tartibini buzsa (v), O‘zbekiston Respublikasi JK ning 223-moddasiga binoan jazolanadi (s).

Shaxs qonunga xilof ravishda chet elga chiqish (a) yoki O‘zbekiston Respublikasiga kirish (v) qoidalarini buzdi.

Demak, shaxs O‘zbekiston Respublikasi JK ning 223-moddasini buzgan hisoblanadi.

Shartli hukm murakkab konstruktiv dilemmada ikki asos va ikki xulosadan iborat bo‘ladi. Ayiruvchi hukmdagi ikki asos ham tasdiqlanadi.

Ushbu dilemmadagi muhokama asoslarning chinligidan natijaning chinligini tasdiqlashga yo'naltirilgan bo'ladi. Murakkab konstruktiv dilemma sxemada quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{aligned} a \rightarrow v, s \rightarrow d \\ a \vee s \\ v \vee d \end{aligned}$$

Masalan, agar davlatdagi oliy hokimiyat yakka hokim, ya'ni davlat boshlig'ining qo'lida bo'lsa (a), bunday boshqaruv shakli «monarxiya» deyiladi (v).

Agar hokimiyatning oliy idoralari muayyan muddatga saylash orqali tuzilsa (s), unda davlatning bunday boshqaruv shakli respublika hisoblanadi (v).

Oliy hokimiyat yakka hokim davlat boshlig'i (a) yoki muayyan muddatga saylangan oliy idoralar tomonidan boshqarilishi mumkin (s).

Demak, boshqaruv shakliga ko'ra, davlat monarxiya yoki respublika bo'lishi mumkin.

Oddiy destruktiv dilemmada bitta shartli asosdan ikkita natija keltirib chiqariladi. Ayiruvchi asos ikki natijani inkor etsa, xulosa asosni inkor etadi. Masalan:

Agar shaxsning qilmishi qasddan sodir etilgan jinoyat deb tavsiflansa (a), unda u o'z qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglagan (v) va shunday qilmishni sodir etgan bo'lishi kerak (s).

Shaxs o'z qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglamagan (v) yoki shunday qilmishni sodir etishni istamagan (s).

Demak, shaxsning harakatlari qasddan sodir etilgan jinoyat deb tavsiflanmaydi (a).

Oddiy destruktiv dilemmaning sxemasi quyidagicha:

$$\begin{aligned} a \rightarrow (v \wedge s) \\ v \vee s \\ a \end{aligned}$$

Murakkab destruktiv dilemmada shartli hukmlar ikki asos va ikki natijadan iborat bo'ladi. Ayiruvchi hukm ikkala natijani ham inkor etsa, xulosa ikki asosni inkor etadi. Bu dilemmadagi mulohaza natijalarning chinligini inkor etishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Murakkab destruktiv dilemma sxemada quyidagicha ifodalanadi:

$$\begin{aligned} a \rightarrow v, s \rightarrow d \\ v \vee d \\ a \vee s \end{aligned}$$

Masalan, agar shaxs pora olish bilan shug'ullangan bo'lsa (a), unda u O'zbekiston Respublikasi JKning 210-moddasiga binoan javobgarlikka tortiladi (b).

Agar shaxs pora berishda aybdor deb topilsa (s), unda u O'zbekiston Respublikasi JKning 211-moddasiga binoan javobgarlikka tortiladi (d).

Shaxsning harakatlarida O'zbekiston Respublikasi JKning 210-moddasi (v) yoki 211-moddasida ko'rsatilgan jinoyat alomatlari yo'q (d).

Demak, shaxs pora olish (a) yoki pora berish bilan shug'ullanmagan (s).

Muammoni hal qilishning bir necha usullari mavjudligi hamda ularning har biri turli natijalarni keltirib chiqarishi mumkinligini aniqlab berishda shartli ayiruvchi hukmlarning ahamiyati yaqqol namoyon bo'ladi.

3. Induktiv xulosa chiqarish

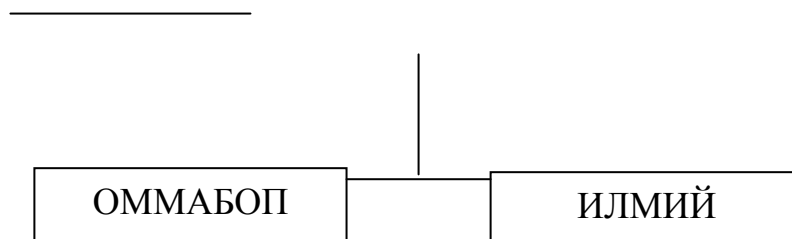
Induktiv xulosa chiqarish vositali xulosa chiqarishning bir shakli bo'lib, unda alohida olingan yakka chin bilimlardan umumiy, lekin ishonchlilik darajasi yetarli bo'lmagan ehtimoliy bilimlarga boriladi. Deduktiv xulosa chiqarishda, uning qonun-qoidalariga amal qilishning o'zi muqarrar ravishda chin bilimlarni keltirib chiqaradi. Deduktiv xulosadan farqli ravishda, induktiv xulosaning qonunlariga amal qilishning o'zi chin bilimlarni olish uchun yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun ham induktiv xulosada olingan bilim ehtimoliy bo'ladi. Induktiv xulosa – eng avvalo narsa va hodisalarga xos belgining muayyan bir sinfga mansub predmetlarda ko'p marotaba takrorlanishni empirik kuzatish orqali aniqlab xulosa chiqarish. Endi induksiya so'zining o'ziga kelsak, lotinchada «inductio» – «yagona asosni keltirib chiqarish» ma'nosini anglatadi. Yanada aniqlik kiritsak, induksiya yakka, juz'iy bilimdan umumiy bilimga o'tishning mantiqiy shaklidir.

Demak, induktiv xulosa yakka, juz'iy bilimlardan umumiy bilimga o'tishning mantiqiy shakli bo'lib, unda muayyan sinfga mansub belgilarning takrorlanishi, ularning mazkur sinfga kiruvchi barcha narsa va hodisalar uchun umumiy bo'lishi mumkinligi haqida xulosa chiqarish ekan.

Induktiv xulosalashning to'liq va to'liqsiz turlari mavjud.

Induksiya turlarini chizma tarzidagi ifodasi quyidagicha:

To‘liq induksiya. To‘liq induksiyada birorta belgining muayyan sinfga kiruvchi bir predmetga xosligini aniqlash asosida, uning mazkur sinfdagi barcha predmetlar uchun umumiy belgi ekanligi haqida xulosa chiqariladi. Masalan:

Taftish komissiyasiga jazoni ijro etish muassasasining barcha besh otradidagi tartib-intizomning ahvoli haqida xulosa tayyorlash vazifasi yuklatilgan. Komissiya muassasaga tegishli otradlarning har birida maxsus taftish olib borib, ularning hech birida tartib-intizomning buzilganligi haqida birorta ham ma’lumot topa olmasa, unda ularning hammasi haqida bir umumiy xulosaga, ya’ni mazkur jazoni ijro etish muassasasining barcha besh otradida tartib-intizomning talab darajasida ekanligi haqida xulosa chiqarishi mumkin.

Mazkur xulosa to‘liq induksiya bo‘lib, u sxemada quyidagicha ifodalanadi:

$S_1 - P$ belgiga ega.

$S_2 - P$ belgiga ega.

$S_n - P$ belgiga ega.

.....

$S_1, S_2, \dots, S_n$ K sinfni tashkil etadi.

Demak, K sinfning har bir predmeti R belgiga ega.

To‘liqsiz induksiya. Muayyan sinfga mansub ayrim narsa yoki hodisaning belgilari asosida mazkur sinfga kiruvchi boshqa barcha narsa yoki hodisalarga shu belgining xosligi haqida xulosa chiqarishga «to‘liqsiz induksiya» deb aytiladi.

To‘liqsiz induksiyada o‘rganilayotgan narsa yoki hodisaning barcha holatlarini kuzatish imkoniyati bo‘lmasa, ularning ayrim qismlarini o‘rganish asosida butun bir sinfga yoki turga kiruvchi barcha narsa va hodisalar haqida xulosalashda qo‘llaniladi.

To‘liqsiz induksiya bir sinfga mansub barcha hodisalarni tekshirmaydi, balki ayrim hodisalardagi belgini mana shu tur uchun tegishli deb hisoblaydi. Masalan:

O‘g‘rilik – jinoiy javobgarlikka tortiluvchi qilmishdir.

Bosqinchilik – jinoiy javobgarlikka tortiluvchi qilmishdir.

Firibgarlik – jinoiy javobgarlikka tortiluvchi qilmishdir.

O'g'rilik, bosqinchilik va firibgarlik o'zgalar mulkini talon-taroj qilishga qaratilgan jinoyatdir.

Demak, o'zgalar mulkini talon-taroj qilishga qaratilgan barcha jinoyatlar javobgarlikka tortiluvchi qilmishlardir.

Mazkur xulosa to'liqsiz induksiya bo'lib, sxemada quyidagicha ifodalanadi:

$S_1 - P$ belgiga ega.

$S_2 - P$ belgiga ega.

$S_3 - P$ belgiga ega.

.....

$S_n - P$ belgiga ega

$S_1, S_2, S_3 \dots S_n$ lar K sinfiga mansub.

Demak, barcha K sinfdoshlar R belgiga ega.

To'liqsiz induksiyaga ko'ra olinadigan umumiy natijalar ehtimoliy xarakter kasb etadi hamda ulardan fan va amaliyotda ilmiy nazariya yoxud kashfiyotlarni yaratishda keng qo'llaniladi. Lekin deduktiv xulosaga nisbatan to'liqsiz induksiyada noto'g'ri xulosalash ehtimoli ko'proq bo'lishi mumkinligini nazarda tutishimiz lozim.

To'liqsiz induksiya xulosaning asoslash uslubiga ko'ra ommabop (oddiy sanash orqali) va ilmiy induksiyalarga bo'linadi.

Ommabop induksiya. Muayyan tur yoki sinfga mansub narsa va hodisalarda ayrim belgining takrorlanishi va ularni oddiy sanab o'tish asosida xulosalashga ommabop yoki oddiy sanash induksiyasi deb aytiladi.

Ommabop induksiyada xulosalar kutilgan chin natijalarni bera olmaydi. Chunki oddiy sanashda ziddiyatli holatlar nazardan chetda qolishi va bu o'z navbatida xato xulosalarga sabab bo'lishi mumkin. Masalan, tergovchi dastlabki tergovda oldidagi ko'p sonli dalillarning orasidan jinoyatga aloqador eng muhimlarini tanlab olish muammosiga duch keladi va ko'p hollarda faqat o'zining versiyasini isbotlovchi dalillarni umumlashtirish bilan ovora bo'lib, ularga zid keluvchi holatlarni nazardan qochiradi, natijada bir yoqlama noto'g'ri xulosaga kelib qoladi.

Odamlar ommabop induksiya asosida tabiat va jamiyat hodisalarining ayrim belgilariga qarab, to'g'ri hamda foydali xulosalar chiqarishga ham qodirlar. Masalan, kuzda mevali daraxt gullasa, qishning sovuq bo'lishi yoki qaldirg'och past uchsa, yomg'ir yog'ishi haqidagi xulosalar isbotlanishi lozim bo'lmagan haqiqatlar sifatida avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

Ilmiy induksiya. Muayyan tur yoki sinfga mansub predmetlarning bir qismiga xos zarur belgi va aloqasini ilmiy asoslangan uslublar orqali o'rganib, bu belgi yoki aloqaning butun tur yoki sinfga tegishliligi haqida ishonchli xulosa chiqarishga ilmiy induksiya, deb atiladi.

Ilmiy induksiyaning ikki turi mavjud:

- a) tanlash uslubi orqali induksiya;
- b) inkor uslubi orqali induksiya.

Tanlash induksiyasida ommabop induksiyadagi singari kuzatilgan hodisalar nafaqat oddiy sanash usuli bilan umumlashtiriladi, balki o'rganilayotgan hodisaning turli shart-sharoitlarda qanday o'zgarishi mumkinligi tahlil etilib, olingan natijalar orasidan eng muhimlari dalil sifatida tanlab olinadi. Masalan, jinoyatchilikka qarshi kurashning ma'lum bir hududdagi ahvolini o'rganmoqchi bo'lsak, nafaqat statistik ma'lumotlardagi mavjud raqamlarni oddiy sanash usuli orqali umumlashtiramiz, balki jamoatchilik fikrini bilish yoki shunga o'xshash bir qancha omillarni ham tahlil qilish asosida, nisbatan obyektivliroq natijalarga erishishimiz mumkin.

Qadimda kumushning ko'p yillik kuzatuvlar natijasida dastlab ichimlik suvini tozalash, keyinchalik uning davolash xususiyatlari aynan mana shunday tanlash usuli orqali aniqlangan. Hozirga kelib, mazkur yo'nalishda qilingan ilmiy tadqiqotlarning xulosalari kumushning haqiqatdan ham kislorodni faollashtirib, bakteriyalarni qirish xususiyatiga egaligini tasdiqlab bera oldi.

Induksiyada istisno usuli orqali tadqiq etilayotgan hodisa sababini, uning oldingi hodisalar bilan aloqasini aniqlash va unga aloqasi yo'q holatlarni inkor etish asosida xulosa qilinadi. Bu uslub hodisada sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashga asoslangan.

Sabab – boshqa hodisani keltirib chiqaradigan hodisa. Sabab-oqibat aloqadorligi aloqadagi umumiylik, vaqtdagi izchillik, ketma-ketlik, zaruriylik hamda sabab-oqibatning bir ma'noli bog'lanishda bo'lishi kabi muhim xususiyatlarga ega. Aynan shu belgilar ilmiy induksiya uslublari uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Hodisalarning o'rtasidagi sababiy aloqadorlik induktiv uslublar, ya'ni o'xshatish, tafovut, qoldiq, yo'ldosh o'zgarish uslublari yordamida farqlanadi

O'xshatish uslubi orqali bir necha hodisalarda yuz berayotgan oqibatning umumiyligidan yagona sabab umumiyligi haqida xulosa chiqariladi va u sxemada quyidagicha ifodalanadi:

AVS – d

ASD – d

ADE – d

Ehtimol, A – d ning sababi.

Demak, yuz bergan AVS, ASD va ADE hodisalarning natijasida «d» kelib chiqmoqda. Har bir voqeada A hodisasining boshqalarga nisbatan doimiy takrorlanishi kuzatilganligi uchun «d» oqibatning sababi A hodisa bo'lsa kerak, deb xulosa qilamiz.

Tafovut uslubida ikki hodisaning kelib chiqishini taqqoslash usulida sababiy aloqadorligi aniqlanadi, ya'ni ikki hodisa bir-biridan faqat bitta holat bilan farq qilib, birida u yo'q, ikkinchisida bor bo'lsa, aynan shu holat kuzatilayotgan hodisaning ehtimoliy xulosasi chiqariladi va u sxemada quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi

AVSD – d ni keltirib chiqaradi.

VSD – d ni keltirib chiqarmaydi.

Ehtimol, A – d ning sababchisi.

Masalan, inson oziq-ovqat mahsulotlarining ayrim bir turini iste'mol qilganda, organizmda toshma yoki shunga o'xshash alomatlar yuz bersa, vrach bu kasallikning sababi aynan o'sha ayrim oziq-ovqat mahsulotlari ekanligi haqida xulosa qiladi.

Qoldiqlar uslubi bir necha hodisalarni o'zida qamrab oluvchi murakkab hodisalarni o'rganishda qo'llanilib, unda AVS hodisalar – a, b, c, d larni keltirib chiqarishi ma'lum bo'lsa, ya'ni «a» ning sababi – A, «b» ning sababi – V, «c» ning sababi – S bo'lib, «d» ning sababi noma'lum bo'lsa, unda uning sababi D bo'lishi mumkin degan ehtimoliy xulosa chiqariladi. Mazkur qoldiqlar uslubining sxemasi quyidagicha:

AVS – a, b, c, d.

A – a.

V – b.

S – c.

Ehtimol D – d ning sababidir.

Yo'ldosh o'zgarishlar uslubiga ko'ra bir holatning o'zgarishi hodisaning ham o'zgarishiga olib kelsa, shu holat kuzatilayotgan hodisa o'zgarishining sababchisi bo'lib chiqadi. Mazkur uslub sxemada quyidagicha ifodalanadi:

A1VS – d₁

A2VS – d₂

.....

AnVS – d_n

Ehtimol, A – d ning sababchisidir.

Ilmiy induksiyaning ushbu uslublaridan asosan o'zaro bir-birini to'ldirishda foydalaniladi.

4. Analogiya bo'yicha xulosa chiqarish

Mantiq fanida deduktiv va induktiv xulosa chiqarish bilan birga analogiya bo'yicha xulosa chiqarish ham mavjud. Ikki predmet yoki hodisaning muhim belgilarini o'xshashligiga qarab, bu predmet yoki hodisalarning yana boshqa o'xshash belgilarga egaligi haqida chiqarilgan xulosaga analogik xulosa chiqarish deb aytiladi.

Agar A predmet a, b, s, d va V predmet a, b, s belgilariga ega bo'lsa, bu predmetlarning a, b, s belgilarini o'xshashligiga asoslanib, V predmetda d belgisi ham mavjud degan xulosaga kelamiz.

Bizga ma'lumki, obyektiv reallikdagi narsa va hodisalarning o'rtasida obyektiv xususiyat va munosabatlar yotadi. Har qanday hodisalarning o'rtasidagi obyektiv bog'liqlik, insoniyatning amaliyotida qayta-qayta takrorlanishi natijasida ulardagi o'xshash belgilarning tafakkurda aks etishi analogik xulosalash usulining shakllanishiga olib keldi.

Bir modeldan prototipga o'tkazilayotgan axborotning tabiatiga ko'ra analogiya ikkiga, ya'ni xususiyatlar va munosabatlar analogiyasiga bo'linadi.

Xususiyatlar analogiyasida ikki predmet tahlil etilib, ulardan birining xususiyati ikkinchisiga ko'chiriladigan belgi hisoblanadi.

Ikki insonda yuz berayotgan kasallik belgilarining o'xshashligiga qarab, vrach kasallikka tashxis qo'yishi mumkinligini xususiyat analogiyasiga misol tariqasida keltirishimiz mumkin.

Huquqni muhofaza qilish sohasida xususiyat analogiyasiga ko'ra xulosalash usuli keng qo'llaniladi. Masalan, sodir etilgan jinoyatlarning o'xshash xususiyatlariga ko'ra, ularning umumiyligidan kelib chiqib, jinoyatni ayrim bir guruh shaxslar amalga oshirishi mumkinligi to'g'risida xulosa qilish mumkin.

Xususiyatlar analogiyasi sxemada quyidagicha ifodalanadi:

A – a, v, s, d xususiyatlarga ega.

V – a, v, s xususiyatlarga ega.

Ehtimol, V – d xususiyatga ega.

Munosabatlar analogiyasida xulosalash predmetlar o'rtasidagi munosabatlarning o'xshashligiga asoslanib amalga oshiriladi. Munosabat analogiyasining sxemasi quyidagicha:

A K1 V – K1– a, v, s, d xususiyatlariga ega.

S K2 D – K2 – a, v, s xususiyatlariga ega.

Ehtimol , K2 ham – d xususiyatiga ega.

Bu yerda: A, V, S, D – bu predmetlardir.

K_1 va K_2 – ularning o'rtasidagi munosabatlarni ifodalamoqda.

Analogiya bo'yicha xulosa chiqarishning barcha turlaridan olingan natijalarning ehtimoliy tabiati yuqori bo'lmasa-da, ular ham ayrim xato va yanglishlardan holi emas, chunki qiyoslash yetarli isbot bo'la olmaydi.

Analogiya bo'yicha xulosalar ishonchli bo'lishi uchun quyidagi mantiqiy qoidalarga rioya etish lozim:

– o'rganilayotgan predmetlar muhim belgilari jihatidan bir-biriga mos kelishi kerak;

– umumiy muhim belgilar imkoni qadar ko'p aniqlanishi kerak;

– aniqlanayotgan belgi boshqa o'xshash belgilar bilan bog'liq bo'lishi lozim;

– mos kelmaydigan belgilar muhim bo'lmasligi lozim.

Fan tarixida analogik xulosalash natijasida juda ko'p kashfiyotlar qilinganligi sir emas. Shuning uchun xulosaning boshqa turlari singari analogik xulosa ham insonning hayoti faoliyatida muhim ahamiyatga ega.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Quyidagi xulosaning turi va tarkibini aniqlang:

1.1. Barcha tergovchilar O'zbekiston Respublikasi JKning amaliyotida ko'p takrorlanadigan asosiy moddalarni sharhlab bera olishadi.

S. tergovchi.

Demak, S. O'zbekiston Respublikasi JKning amaliyotida ko'p takrorlanadigan asosiy moddalarni sharhlab bera oladi.

2. Keltirilgan hukmlardan aylantirish usuli orqali xulosa chiqaring va formulasini yozing:

2.1. «Real» (Madrid) futbol jamoasining barcha a'zolari jahon miqyosidagi yulduzlardir;

2.2. hech qanday qilmish javobsiz qolmaydi;

2.3. ba'zi davlatlarning sanoati rivojlangan hisoblanadi;

2.4. ayrim jinoyatlar qasddan qilingan deb hisoblanmaydi.

3. Keltirilgan hukmlardan almashtirish usuli orqali xulosa chiqaring va formulasini yozing:

3.1. barcha tergovchilar – huquqshunoslardir;

3.2. barcha kvadratlar to'g'ri to'rtburchaklardir;

3.3. 112-guruhning hech bir tinglovchisi mantiq fanini o'zlashtira olmaganlar jumlasidan emas;

3.4. boks bo'yicha jahon chempionlarining ayrimlari O'zbekiston fuqarolaridir.

4. Keltirilgan hukmlardan predikatga qarama-qarshi qo'yish usuli yordamida xulosa chiqaring va formulasini yozing:

- 4.1. barcha jinoyatlar ijtimoiy xavflilik darajasiga ko'ra tasniflanadi;
- 4.2. o'n sakkiz yoshga to'lmashdan jinoyat sodir etgan shaxslarning hech biriga o'lim jazosi qo'llanilmaydi;
- 4.3. ayrim huquqshunoslar tergovchilar emas.
5. Oddiy-qat'iy sillogizm va uning tarkibini ta'riflab bering.
6. Keltirilgan sillogizmni to'liq tahlil qilib bering: katta va kichik asos, xulosa, o'rta, kichik va katta terminlarni ko'rsating:
 - 6.1. barcha mansabdor shaxslar hokimiyat vakillaridir.
Shahar IIB boshlig'i mansabdor shaxsdir.
Demak, shahar IIB boshlig'i hokimiyat vakilidir.
7. Keltirilgan asoslardan sillogistik xulosa chiqaring va figuralarini aniqlab, chizib ko'rsating:
 - 7.1. jinoyat jazolanadi.
Yolg'on guvohlik berish jinoyatdir.
Demak,;
 - 7.2. ba'zi mashhur estrada xonandalari xayriya telemarafon ishtirokchilaridir.
Anvar Sanayev estrada xonandasidir.
Demak,;
 - 7.3. etil spirti, alkogolli va tamaki mahsulotlarini qonunga xilof ravishda ishlab chiqaruvchi va muomalaga kirituvchi shaxslar O'zbekiston Respublikasi JKning 186¹-moddasiga binoan javobgarlikka tortiladi.
Fuqaro S. etil spirti, alkogolli va tamaki mahsulotlarini qonunga xilof ravishda ishlab chiqarishda va muomalaga kiritishda aybdor deb topildi.
Demak,;
 - 7.4. yuzlashtirish vazifalaridan biri so'roq qilinayotgan ikki shaxsning ko'rsatmalari o'rtasidagi qarama-qarshilikning sababini aniqlashdir.
Yuzlashtirish jinoyat protsessidagi surishtiruv harakatidir.
Demak,
8. Quyidagi misollarda keltirilgan induktiv xulosaning metodini aniqlang va formulasini sxema tarzida yozing:
 - 8.1. qotillik sodir etilgan joyda jinoyatni o'z bo'yniga olgan N. va S.ning oyoq kiyimlari izlari aniqlangan. Biroq jinoyat quroli bo'lgan pichoqda topilgan barmoq izlari N. va S.ga tegishli emas edi. Shunda qotillikda yana bir kishi ishtirok etgan, deb xulosa qilindi. Darhaqiqat, qotil muqaddam sudlangan, o'ta xavfli jinoyatchi K. bo'lib chiqdi.

7-mavzu. ISBOTLASH VA RADDIYA

- Isbot va uning tarkibi
- Isbot va raddiyaning turlari
- Isbot va raddiyaning qoida hamda xatoliklari

1. Isbot va uning tarkibi

Fan va amaliyotdagi bilish jarayoni nafaqat sezgilarimiz orqali bevosita bilinadigan haqiqatlardan iborat, balki abstrakt tafakkurda ifodalanadigan yangi nazariya va xulosalarni isbotlash hamda asoslashni ham o'z ichiga oladi.

To'g'ri tafakkur yuritishning muhim belgisi bu uning isbotlangan bilimlarga asoslanishidir. Ilmiy haqiqatlar chuqur va har tomonlama o'rganilib, ilmiy jihatdan asoslanganidan so'ng muayyan ahamiyatga ega bo'ladi.

Fandagi ayrim qoidalar va aksiomalarning muayyan ahamiyatga egaligi, dastavval, ularning chinligi, ulardan olinadigan natijalarning to'g'riligi va ularning amaliyotda o'z tasdig'ini topayotganligi bilan asoslanadi. Shu sababli har qanday fuqaroviy va jinoiy ishlarda ularning mohiyatini yetarli darajada asoslash, mustaqil respublikamizning qonunlarini to'g'ri tatbiq etish va ishonchli qarorlarni qabul qilishda isbot muhim ahamiyatga ega.

Umuman fan va amaliyotning har bir sohasida isbotga intilish hamda haqiqatni qaror toptirish insondan muayyan mantiqiy qoidalarga amal qilishni talab etadi. Ushbu mavzuda biz isbotlashda qanday qonun-qoidalarga amal qilish lozimligini ko'rib chiqamiz.

Isbotlash – ma'lum bir hukmning chinligini, unga aloqador va chinligi isbotlangan boshqa hukmlar orqali asoslashning mantiqiy usuli. Demak, tajribada tekshirilib, chinligi isbotlangan hukmlar orqali ikkinchi bir hukmning chinligini aniqlashga qaratilgan jarayon isbotdir.

Mantiqda har bir isbot fakt va tajribaga tayangan bo'ladi. Chunki tajribada tekshirilib, umumlashtirilgan chin fikrlardan chin xulosalar olish mumkin.

Isbotlash ishonch-e'tiqod bilan bog'liq bo'lib, lekin ular aynan emas. Isbotli tafakkurning asosiy vazifasi asoslangan e'tiqodni shakllantirishdir. Agar ishonch-e'tiqodning asosini ilmiy bilimlar tashkil etsa, demak belgilangan vazifalar nazariy va amaliy jihatdan to'g'ri va anglangan

holda hal etilishi mumkin. E'tiqod – insonning xatti-harakati, ma'naviy va axloqiy sifatlarini belgilab beradigan qarashlar va tasavvurlar yig'indisi. Ilmiy e'tiqod asoslangan, isbotlangan va dalilli bilimlar asosida shakllanadi.

Ilmiy e'tiqoddan tashqari diniy bilim va ishonchga asoslangan diniy e'tiqod qam bor bo'lib, u insonning ichki tuyg'ulari, dunyoni yaratuvchi va boshqaruvchi ilohiyotning mavjudligi haqidagi bilimlarga asoslanadi. Diniy e'tiqodning insoniy fazilatlarni shakllanishidagi rolini inkor etgan holda, fan va amaliyotda isbotlangan, dalillarga asoslangan ilmiy e'tiqod shakllanishining mantiqiy asoslarini isbotlash misolida o'rganib chiqamiz.

Isbotlashning tarkibini tezis, asos (dalil) va demonstratsiya tashkil etadi.

Chin dalillar yordamida isbotlanishi lozim bo'lgan hukmga «tezis» deb aytiladi. Tezis sifatida har qanday fanlarning nazariyalari yoxud empirik tadqiqotning obyektlari, muayyan bir narsa yoki hodisaning paydo bo'lish sabablari haqidagi bilimlarni olishimiz mumkin. Masalan, meditsinadagi alohida bir kasallik, tarix fanidagi ma'lum bir tarixiy hodisa, sud amaliyotida muayyan bir jinoiy ish yoki jinoyatda ayblanuvchi shaxs haqidagi muhokamalarning isboti talab etiladigan tezislar sifatida kelishi mumkin.

Isbotlashning asos (dalillar)i – tezisni asoslash uchun keltirilgan chin hukmlardir. Ular isbotlashning mantiqiy asoslarini tashkil etib, turli bilimlar doirasida yoki o'z mazmuniga ko'ra turli xil chin hukmlar shaklida namoyon bo'ladi. Dalillarning bir necha turlari mavjud:

a) yakka tartibdagi aniq dalillarning isbot uchun asos bo'lishi. Bu turdagi dalillarga guvohning ko'rsatmalari, hujjatdagi imzo, ilmiy faktlar, iqtisodiyot va ma'naviyat sohalaridagi aniq ma'lumotlar kabi isbotlangan bilimlar kiradi. Aniq dalillarga va ularning tahliliga asoslanmagan bilimlarning amaliy faoliyat uchun ahamiyati bo'lmaydi. Dalil sifatida faktlardan foydalanish isbotlashda keng qo'llaniladi. Masalan, sud-tergov amaliyotida ayblanuvchining jinoyat sodir bo'lgan vaqtda boshqa joyda bo'lganligi yoki o'g'rilik jinoyatida o'g'irlangan ashyoviy dalillarning ayblanuvchida topilmaganlik faktining o'zi uning jinoyatga aloqasi yo'qligini isbotlaydi. Isbotlanayotgan tezis, ya'ni muhokama qilinayotgan hukmlarga asos sifatida ayrim dalillarni ko'rsatishning o'zi yetarli emas. Shuning uchun alohida olingan dalillar emas, balki o'rganilayotgan masalaga tegishli, o'zaro mantiqiy bog'langan barcha dalillarning yig'indisi isbot uchun yetarli asos bo'lishi mumkin;

b) ta'riflash – isbotning amali sifatida. Isbotlash asoslarining tarkibiga muayyan bir fandagi asosiy tushunchalarning ta'rifi ham kirishi mumkin.

Chunki isbotlash bu chinligi oldin isbot etilib, mavjud holatlardan yangi holatlarni keltirib chiqarishdir. Ta'riflangan tushunchalarda ularning mazmunini ifodalaydigan asosiy belgilar aks ettiriladi.

Ta'riflash chin hukm bo'lganligi tufayli isbotda asos sifatida ishtirok etishi mumkin;

v) aksioma va postulatlar isbotning asosi sifatida. Aksioma va postulatlar bu insonning ko'p yillik amaliyotida tasdiqlangan, isbotsiz qabul qilingan haqiqatlardir. Ular matematika, fizika va mexanika fanlarida ko'p ishlatiladi. Aksioma va postulatlarining roli ayrim fanlarda ilmiy nazariyalarni asosli, izchil isbotlashda muhim o'rin egallashi bilan belgilanadi. Mantiq fanining ba'zi qonun-qoidalarini aksiomatik tabiatga ega. Agar aksiomalarga asoslanib isbotli mulohaza yuritiladigan bo'lsa, ayrim mantiqiy talablarga rioya etilishi lozim. Aksiomalar to'liq, mustaqil va ziddiyatsiz bo'lishi kerak.

g) Fan qonunlari va teoremlari isbotlashning asosi sifatida. Isbotning dalili va asosi sifatida isbot etilgan tabiiy va ijtimoiy fanlarning qonun va teoremlar kelishi mumkin. Huquqiy qonunlar sud-tergov amaliyotida foydalaniladigan dalillar vazifasini bajaradi.

Isbot tarkibiga tezis va asoslardan tashqari, demonstratsiya ham kiradi. Tezis va asoslar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishga *demonstratsiya* (lot. demonstratio – namoyish etish) deyiladi. Demonstratsiya hukmlarning mantiqiy bog'lovchisi bo'lib, muayyan bir natijani keltirib chiqaradi. Demak, demonstratsiya tezis bilan asosning o'rtasidagi aloqa vositasidir.

2. Isbot va raddiyaning turlari

Isbotlash shakliga ko'ra ikkiga, ya'ni bevosita va bilvosita turlarga bo'linadi.

Bevosita isbotda isbotlash dalillardan tezisga qarab boradi. Tezisning chinligi bevosita dalillar vositasida asoslab beriladi. Bunday isbotlash quyidagicha ifodalanishi mumkin, ya'ni «a, v, s...» dalillardan «k, j, l...» chin hukmlar, ulardan esa isbotlanishi lozim bo'lgan D tezisining kelib chiqishini ko'rsatib beradi.

Masalan: «Ba'zi tinglovchilar a'lochidir», degan tezis «ayrim a, v, s tinglovchilar a'lo o'qishadi», degan asos va dalillardan kelib chiqadi.

Bilvosita isbot – tezisning chinligini antitezisning yolg'onligini isbotlash orqali keltirib chiqarishdir. Vositali isbot to'g'ridan-to'g'ri isbotlash uchun dalillar yetarli bo'lmagan vaqtda qo'llaniladi.

Isbotlash quyidagi ketma-ketlikda tuziladi: Tezisga qarama-qarshi bo'lgan antitezisni shakllantiriladi. Antitezis – tezisga zid bo'lgan hukm.

Yuqoridagi «Ba'zi tinglovchilar a'lochi» degan juz'iy tasdiq hukmidan «Hech bir tinglovchi a'lochi emas» degan umumiy inkor hukm, ya'ni antitezis kelib chiqadi. Antitezisni shartli ravishda chin hisoblab, mantiqiy xulosalasak, har bir alohida olingan tinglovchilarning a'lo o'qimasligi haqida yolg'on xulosa kelib chiqadi. Demak, xulosaning yolg'onligidan antitezisning yolg'onligi, antitezisning yolg'onligidan esa tezisning chinligi kelib chiqadi. Demak, tezis isbotlandi.

Ayiruv vositali isbotlashda tezis sof ayiruvchi (dizyunktiv) hukmning bir a'zosi bo'lib, uning chinligi boshqa a'zolar (antitezis)ning xatoligini ko'rsatish orqali asoslanadi. Masalan, jinoyatning qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilganligi tezis bo'lib, unda mazkur jinoyatning ehtiyotsizlik tufayli sodir etilmaganligi tasdiqlansa, u holda jinoyatning qasddan sodir etilganligi isbotlanadi.

Raddiya usullari

Raddiya – berilgan tezisning asoslanmaganligi yoki yolg'onligini aniqlash orqali isbotni buzishga qaratilgan mantiqiy amal.

Raddiyaning tarkibi ham isbotlash tarkibi kabi uch qismga bo'linadi.

- raddiya tezisi – rad etilishi lozim bo'lgan muhokama;
- raddiya dalillari – tezisni rad etishga qaratilgan muhokama;
- raddiya demonstratsiyasi – raddiyaning tezis va dalillarini bog'laydigan usul.

Raddiya uch, ya'ni tezisni rad etish, argumentlarni rad etish hamda demonstratsiyani rad etish usullarida amalga oshiriladi.

Tezisni rad etish amali quyidagi usullardan iborat:

Dalillar vositasida rad etish. Tezisni asoslash uchun keltirilgan dalillarni inkor etish orqali tezis rad etiladi. Agar tezis dalillar bilan solishtirganda bir-biriga zid kelsa, tezis rad etiladi.

Tezisdan kelib chiqadigan xulosaning yolg'onligini (yoki zidligi) aniqlash orqali rad etish. Tezisdan kelib chiqadigan xulosaning haqiqatga zid ekanligi isbotlanadi.

Antitezisni isbotlash orqali tezisni rad etish. Rad etilishi lozim bo'lgan tezisga nisbatan unga zid keladigan hukm keltiriladi va natijada uning chinligi isbotlanadi. Agar antitezis chin bo'lsa, tezis yolg'on bo'ladi. Boshqacha aytganda, uchinchi istisno qonuniga muvofiq antitezisning chinligidan tezisning xatoligi keltirilib chiqariladi.

Asos yoki dalillarni rad etishda tezisni asoslash uchun keltirilgan dalillarning chin emasligi yoki tezisning chinligini isbotlash uchun ularning yetarli emasligi tanqid qilinadi. Keltirilgan dalil va asoslarning yetarlicha ishonchli emasligi, tezisning ham chinligiga shubha tug'diradi.

Demonstratsiyaning rad etish usuli isbotlash shaklida, dalillar va tezisning o'rtasida mantiqiy bog'lanish yo'qligini ko'rsatib beradi. Agar tezis dalil va asoslardan kelib chiqmasa, uning ishonchli emasligi haqida xulosa qilinadi. Demonstratsiyaning rad etish usulini qo'llash deduktiv, induktiv va analogiya bo'yicha xulosa chiqarish qoidalari hamda undan kelib chiqadigan xatolarni hisobga olishni taqozo etadi.

Yuqorida tahlil etilgan raddiya usullari nafaqat yakka tartibda, balki birgalikda ham qo'llaniladi.

3. Isbot va raddiyaning qoidalari hamda xatoliklari

Tezisning chin yoki yolg'onligini asoslash jarayonida muayyan bir qoidalarining buzilishi mantiqiy xatoliklarni keltirib chiqaradi.

Isbotlashning tuzilishiga ko'ra qoidalar quyidagilarga bo'linadi:

- tezis qoidalari;
- asos, dalil qoidalari;
- demonstratsiya qoidalari.

Tezis qoidalari. Tezis qoidalari uning mantiqiy jihatdan aniq va ravshan bo'lishini talab qiladi. Ba'zi bir hollarda, masalan, ilmiy maqola, ma'ruza yoki arizalar yozishda biz o'z fikrimizni aniq va lo'nda ifodalab bera olmaymiz. Demak, to'g'ri tafakkur yuritish qonunlariga, jumladan ayniyat qonuniga amal qilmaymiz.

Tezis isbotlash jarayonida o'zgarmasligi lozim. Bu qoida ham tafakkur qonuniyatlaridan kelib chiqib, isbotlash jarayonida tezis mazmunining o'zgarmasligini talab etadi.

Isbot va raddiyada tezisga nisbatan xatoliklar. Tezisni almashtirish xatoligi. Isbotli tafakkur yuritish qoidalariga ko'ra, tezis aniq va ravshan bo'lib, isbotlash va raddiyaning butun jarayonida o'zgarmasligi lozim. Agar bu qoidalarga amal qilinmasa, tezisni almashtirish xatoligi kelib chiqadi. Agar biz aniq bir jinoyatning kelib chiqish sabablarini tadqiq etib, uning boshqa hodisalar bilan aloqadorlik masalasiga baho berish va bog'lashga harakat qilsak, uning mazmuni o'zgarib, tezisni almashtirish xatoligi kelib chiqadi.

Insonning shaxsiy sifatlarini o'rinsiz asos qilib ko'rsatish vositasida tezisni almashtirish. Bu xatolikda muayyan bir shaxs oldida turgan tezisni isbotlashda aniq dalillar yordamida emas, balki bu tezis muallifining shaxsiy sifatlarini bayon etish vositasida tezisni isbotlamoqchi yoki rad etmoqchi bo'ladi. Masalan, totalitar tuzum davrida kommunistik partiya rahbarlarining fikri mutlaq haqiqat sifatida qabul qilinib, hatto biror-bir mulohazaning isboti sifatida asos qilib olingan. Bundan tashqari,

ko'pincha ilmiy dissertatsiyalarning muhokamasida ilmiy ish mazmuniga emas, balki dissertatsiyaning shaxsiy sifatlariga e'tibor berish holatlari ham uchrab turadi.

Tezisning almashish xatoligi ikki, ya'ni haddan tashqari isbotlashga urinishda hamda kam isbotlashga uringan hollarida namoyon bo'lishi mumkin.

Birinchi xatolikda, ya'ni bir xil tezisning o'rniga, undan kuchliroq tezisni isbotlashga urinish natijasida asosiy tezis isbotlanmay qoladi. Masalan: aybdorning aybsizligini uning yaxshi odam ekanligi, jamoatchilikda faol ekanligi va shunga o'xshash xislatlarini bayon etish yordamida bu insonning ayb ish qilishi mumkin emasligini isbotlamoqchi bo'ladilar.

Ikkinchi xatolik kam isbotlashga urinishdan ham kelib chiqadi. Masalan, biror-bir insonning yaxshi inson ekanligini uning ma'lumoti oliyligi bilan isbotlamoqchi bo'ladilar, lekin xalqimiz «olim bo'lish oson, odam bo'lish qiyin», degan maqolni yaxshi biladi.

Asos yoki dalillarga nisbatan qoidalar. Tezisni isbotlash uchun keltirilgan dalillar chin bo'lishi va bir- biriga zid kelmasligi lozim.

Tezisni tasdiqlash uchun keltirilgan dalillar yetarlicha asos bo'lishi lozim.

Asos va dalillar tezisdan mustaqil ravishda isbotlangan hukmlardan iborat bo'lishi kerak.

Isbotlashning asos yoki dalillardagi xatoliklari

Dalillarning chin bo'lmasligi xatoliklari. Dalil sifatida olingan hukmlar chin bo'lmay, chin sifatida talqin etiladi. Bu xatolikka ataylab yo'l qo'yilishi mumkin. Masalan, sud amaliyotida ayblanuvchi yoki guvoh o'zining jinoiy qilmishlarini yashirish uchun ayrim hollarda ataylab noto'g'ri ko'rsatmalar berishi mumkin.

Dalilning yetarlicha asos bo'lmasligi xatoliklari. Agar tezis isbotlanmagan dalillarga tayansa hamda dalil tezisni isbotlash o'rniga uning ahamiyatini bo'rttirishga harakat qilsa, mazkur xatolik yuzaga keladi. Masalan, ayblanuvchining aybdorligini isbotlashda chinligi tekshirilmagan taxminiy dalillar asos qilib olinsa, ularning noto'g'riligi, albatta, yuzaga chiqib qoladi.

Aylanma isbot etish xatoligi. Bu xatolikda tezisni dalillar vositasida, dalilni esa tezis yordamida isbot etishga harakat qilinadi.

Masalan: «Bir kalima shirin so'z qilichni qinga kiritishga qodir», degan tezisni «Qilichni qinga kiritishga bir kalima shirin so'z qodir», deb isbotlasak, yuqorida keltirilgan xatolikka yo'l qo'yiladi.

Tezisning asoslash (demonstratsiya) usuliga nisbatan qoidalar va isbotlash shaklida uchraydigan xatoliklar

Asoslash usuli qoidasida, eng avvalo, tezis argumentlardan mantiqiy tarzda kelib chiqadigan xulosa bo'lishi kerak. Buning uchun tezis asoslardan xulosa chiqarishning umumiy qoidalariga asoslanib, xulosa shaklida keltirib chiqarilishi zarur.

Asoslash usuli (demonstratsiya)ga doir xatoliklar

Yuzaki (soxta) isbotlash xatoligi. Agar tezisni tasdiqlash uchun keltirilgan dalillardan tezis kelib chiqmasa, «kelib chiqmaydi» degan xatolik yuz beradi. Bu mantiqiy xatolikka ko'pincha tezisga aloqador bo'lmagan dalillarni keltirish oqibatida yo'l qo'yiladi. Masalan, shaxsning jinoyat sodir etganligini isbotlash uchun aniq ashyoviy dalillarni keltirish o'rniga uning tashqi ko'rinishi, xulq-atvori kabi xususiyatlarini dalil sifatida keltirish soxta isbotlash xatoligini keltirib chiqaradi.

Aniq fikrdan noaniq fikrga o'tish xatoligi. Bu xatolik tezisni isbotlash uchun keltirilgan dalillar muayyan vaqt va munosabatga nisbatan o'zgarmas deb qabul qilinib, barcha holatlarda qo'llansa yuz beradi. Bunday xatolikka jinoiy ishni kvalifikatsiya qilishda Jinoiy kodeksga kiritib boriladigan o'zgartishlarni e'tiborga olmasdan qilingan xulosalarda yo'l qo'yilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi JKning 66-moddasiga 2001 yil 29-avgustda kiritilgan o'zgartishlarga ko'ra «Yarashilganligi munosabati bilan jinoiy javobgarlikdan ozod qilish» to'g'risidagi 66¹-moddasi kiritildi. Bu o'zgartish natijasida surishtiruv jarayonida bo'ladigan ko'pgina ishlar tomonlarning kelishuviga ko'ra sudgacha to'xtalishi mumkin. Shu va shunga o'xshash boshqa o'zgartishlarni bilmaslik, yuqorida aytganimizdek, jinoiy ishlarni kvalifikatsiya qilishda qo'pol xatoliklarga olib kelishi mumkin.

Paralogizm, sofizm va paradoks

Muhokama yuritish yoki isbotlash jarayonida mantiqiy qonun-qoidalarining buzilishi hamda ularning talablariga rioya etmaslik turli xil xatoliklarni keltirib chiqaradi.

Tafakkur jarayonida anglanmay yo'l qo'yilgan xato bu paralogizmdir. Grekcha «paralogismos» so'zi – «noto'g'ri mulohaza» degan ma'noni anglatadi.

Paralogizm – tafakkurning nomukammalligi va bilimning yetarli darajada emasligi natijasida masalaning mohiyatini to'la tushunib yetmasdan turib xatolikka yo'l qo'yish.

Raqibni chalg'itish maqsadida yolg'onni rost qilib ko'rsatish usuliga «sofizm» deb aytiladi. Sofizm grekcha «sophisma» so'zidan olingan bo'lib «ayyorlik, uydirma» degan ma'nolarni anglatadi.

Muhokama jarayonida raqibni noto'g'ri yo'lga olib kirish maqsadida turlicha sofistlik usullardan foydalanuvchilar «sofistlar» deb ataladi. Ular ongli ravishda o'zlarining noto'g'ri fikrlarini chin deb ko'rsatishga urinadilar. Sofistlar o'z e'tiqodlarining chin yoki yolg'onligidan qat'iy nazar tushunchalarning o'rnini almashtirish va turli mazmunda qo'llash natijasida ularni haqiqat sifatida singdirishga urinadilar. Buni qadimdagi mashhur «Shoxli» sofizmi misolida ham ko'rib chiqishimiz mumkin:

«Sen hech narsa yo'qotmagan bo'lsang, demak, u senda».

«Sen shox yo'qotmagansan».

Demak, «sening shoxing bor».

Bunday xulosa chiqarish mantiqiy noto'g'ri fikrlash natijasidir. Sofistlar so'zlarning ko'p ma'noli ekanligidan, omonim va sinonimlardan foydalanib, tezisni almashtirish, yolg'on voqelikni chin deb qabul qilishga asoslanadilar. Shu o'rinda mashhur «Protagor va Evatl» paradoksini ko'rib chiqaylik. Protagor o'z o'quvchisi Evatl bilan shartnoma tuzadi. Unga ko'ra, Evatl huquqshunoslikni o'rganib, ustoziga o'qish haqini birinchi sud ishini yutib chiqqanidan so'ng to'lashiga kelishadilar. O'qishni tugatib, Evatl sud ishlarida qatnashmay yuradi va o'qish haqini to'lashdan bosh tortadi. Protagor uni sudga beradi va sudning qarori qanday bo'lishidan qat'iy nazar, u o'z ulushini olishga haqli deb biladi. U quyidagicha fikr yuritadi: agar sud Evatl ustidan o'qish haqini to'lash to'g'risida hukm chiqarsa, demak, u o'z ulushini sud hukmiga binoan undirib oladi. Agar sudda Evatl yutib chiqsa ham u o'zaro kelishuvga binoan o'z haqini olishi kerak.

Evatl esa har ikki holatda ham haq to'lamasligini e'lon qilib, uni shunday asoslaydi: agar sud pulni to'lash haqida hukm chiqarsa, Evatl sud ishini yutqazgan bo'ladi va shartnomaga binoan o'qish haqini to'lamaydi. Agar sud o'qish haqini to'lamaslik to'g'risida hukm chiqarsa, demak u sud qaroriga binoan o'qish haqini to'lamaydi. Mazkur misol asosida biz sofizmning asl tabiatini ko'rsatishga harakat qildik.

Paradoks – bu hal qilib bo'lmaydigan zid fikrdan tashkil topgan mulohaza bo'lib, unda ma'lum bir holatning chinligi ham, yolg'onligi ham isbotlanishi mumkin. Paradoks (yunoncha «paradoxa» – qarshi fikr ma'nosida) – «g'ayritabiiy fikrlash» ma'nosini anglatadi. Qadimdan «Yolg'onchi» yoki «Axilles va toshbaqa» deb nomlangan yoki shunga o'xshash juda ko'p paradokslar ma'lum. Bunday paradokslarni mutlaqo hal etib bo'lmagan. Masalan, «Yolg'onchi» paradoksida isbotlanishicha,

yolg'onchi o'zining yolg'on gapirganiga iqrор bo'lsa, demak u rost gapirgan bo'ladi. Rost gapirgan odam esa yolg'onchi bo'lmaydi. Bundan esa yolg'onchining yolg'onchi emasligi haqida xulosa kelib chiqadi.

Mazkur misoldagi paradoks shundan iboratki, mantiqan to'g'ri yuritilgan mulohaza bir vaqtning o'zida ham chinlik, ham yolg'onlik maqomiga kiritib bo'lmaydigan, bir-birini istisno qiluvchi, qarama-qarshi natijalarga olib keladi. Ko'p vaqtlar paradokslarga yechimi yo'q, ma'nosiz fikriy mashg'ulot sifatida qarab kelindi. Matematik mantiq va matematik to'plam nazariyalarining yaratilishi bunday paradokslar uchun bir necha yechimlarning topilishiga asos bo'ldi. Shu o'rinda biz paradokslarning tahlili mantiqiy nazariyalarni mukammallashtirishi lozimligini yana bir bor ko'rsatib berganligini ta'kidlashimiz mumkin.

Isbot va munozara

Isbotlash mantiqiy amalining asosiy maqsadi muhokamaga qo'yilgan tezisning chinligini asoslash.

Chinligi isbotlanishi lozim bo'lgan har qanday tezis bahs va munozara jarayonida asoslanadi. Shuning uchun ham munozara bilimlarning rivojlanishida muhim amaliy vosita bo'lib, haqiqatni aniqlashning shakli sifatida ahamiyatlidir.

Munozara orqali hal etiladigan muammoning ilmiy yoki hayotiy bo'lishi munozarada ishtirok etayotgan tomonlarning fan va tajriba bilan bog'liqlik darajasi, mantiqiy qoida va qonuniyatlardan foydalanish ko'nikmalari bilan bog'liqdir.

Munozaraning ikki asosiy turi mavjud. Bu – bahs va tortishuvdir.

Bahs – fikrlar to'qnashuvi bo'lib, munozara jarayonida muxoliflar muhokama etilayotgan muammoni o'z nuqtai-nazari bo'yicha asoslab, bir-birining dalillarini inkor etadi. To'g'ri bahs yuritishning talablari sifatida zaruriyatsiz bahslashmaslik, mavzusiz bahs yuritmaslik yoki bahs davomida mavzudan chetga chiqmaslik, uni o'zgartirmaslik, mantiqiy qonun-qoidalarga amal qilish, mantiqiy ziddiyatlarni aniqlash va bartaraf etish, to'g'ri asoslangan isbotlarni tan olish va bahsni o'z vaqtida to'xtata olish kabi bir qator qonun-qoidalarini ko'rsatishimiz mumkin. Bahs yuritishning bunday qonun-qoidalariga amal qilish o'z navbatida fikrlash madaniyatini oshirishga imkon beradi.

Tortishuv – bahslashuvchi tomonlarning asosiy harakati muhokama etilayotgan masalada o'z nuqtai nazarlarini qanday bo'lishidan qat'iy nazar albatta tasdiqlashdir. Tortishuvda tomonlar muhokama etilayotgan masalani o'z manfaatlariga yo'naltirish maqsadida isbotlanmagan dalillardan ham foydalanishadi. Ayrim hollarda tortishuv mavzui chetda

qolib, muxoliflar bir-birining hissiyotlariga ta'sir etish orqali tortishuv muammosini yechishga harakat qiladilar. Lekin mantiqsiz har xil yo'llar orqali erishilgan g'alaba uzoqqa bormaydi, bu mantiqda «safsatobozlik» (demagogiya) deyiladi.

Safsatobozlik o'z oldiga noto'g'ri faktlar, yolg'on va'dalar, kayfiyatiga ko'ra maqtov va turli yorliqlar yordamida odamlarni aldashni maqsad qilib qo'yadi. Safsatobozlik shuhratparastlikka «qarindosh» bo'lib, siyosiy elita namoyandalarining turli va'dalar bilan odamlar o'rtasida soxta obro' qozonishida namoyon bo'ladi. Demak, munozara fikrlar rivojining alohida shakli sifatida muayyan bir mantiqiy qoidalarga amal qilishni taqozo qilar ekan. Ularning buzilishi esa yuqorida ko'rib o'tanimizdek, demagogiyaga ya'ni safsatobozlikning turli ko'rinishlariga olib kelishi muqarrar.

To'g'ri tashkil etilgan munozara mantiqiy amal sifatida insoniyat bilimlarining rivojiga o'z hissasini qo'shadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Quyida keltirilgan misolning tezis va argumentlarini aniqlang hamda xulosaning demonstrativ yo'lidan foydalangan holda isbotni tuzing:

1.1. ayblanuvchi S. aybsiz deb topilgan;

S.ning aybi isbotlanmagan.

Agar ayblanuvchining aybi isbotlanmagan bo'lsa, u holda u aybsiz deb topiladi.

2. Berilgan tezislarni bevosita isbotlab bering:

2.1. fuqaro S. o'g'rilik uchun jinoiy javobgarlikka tortildi;

2.2. ayrim jinoyatlar qasddan qilingan jinoyatlar deb hisoblanmaydi;

2.3. Markaziy Osiyodagi ayrim respublikalar tabiiy foydali qazilmalarga boy davlatlardir.

3. Berilgan tezisni bevosita isbotlab bering:

3.1. O'zbekiston Markaziy Osiyodagi tabiiy foydali qazilmalarga boy davlatdir.

4. Quyidagi tezisni isbotlash uchun argumentlarni keltiring:

S. sodir etilgan bosqinchilik jinoyatining ishtirokchisi.

5. Quyidagi muhokamalarda qaysi qoidalar buzilganligini va mantiqiy xatolikni ko'rsating:

5.1. S. jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin emas, chunki u firibgarlik bilan shug'ullanmagan;

5.2. Falsafa va huquq institutining kichik ilmiy xodimi «U» olim.

Hamma kichik ilmiy xodimlar – olimlardir.

Demak, «U» ham olim.

8-mavzu. MUAMMO. GIPOTEZA. NAZARIYA

- *Muammo va uning mohiyati*
- *Savol va uning mantiqiy tarkibi*
- *Gipoteza va uning tarkibi*
- *Nazariya va uning mohiyati*

1. Muammo va uning mohiyati

Muammo (grek. Problema – vazifa, topshiriq) – bilimlar rivojining muayyan bosqichida mantiqan kelib chiqadigan, o‘rganilishi hamda yechimiga ega bo‘lishi zarur bo‘lgan vazifadir.

Muammo tafakkurning muayyan bir shakli bo‘lib, ilmiy fakt, g‘oya, nazariya va qonunlarning ziddiyatidan kelib chiqadigan, noaniq va to‘liq bo‘lmagan bilimlardan aniq va to‘liq bilimlarga o‘tish uslubi sifatida emperik va nazariy bilimlar rivojining mantiqiy davomiyligini ifodalaydi.

Muammo ko‘pincha savol bilan tenglashtiriladi, ammo muammo nafaqat savolni, balki savollar majmuasini qam o‘z ichiga oladi. Shu sababli ayrim savollarning yechimi muammoni hal etilishiga olib kelmaydi.

Muammoni masaladan ham farqlash lozim. Har qanday masala tadqiqot uchun asos bo‘la olmaydi. Amaliyotda masalaning yechimi ma‘lum bir tizimning ziddiyatsizligini isbotlash maqsadida kuzatish va eksperimentdan oldin muhokama uchun qo‘yilishi mumkin. Masala ilmiy muammoning shakllanishi uchun asos, manba bo‘lib xizmat qiladi. Demak, savol hamda masala bilish va amaliyot jarayonida ilmiy muammo uchun manba bo‘lib xizmat qiladi. Muammo esa ilmiy tadqiqotning yo‘nalishini belgilab beradigan uslubiy yo‘nalish sifatida amal qiladi. Ilmiy muammo bilim rivojining muayyan shakli sifatida, birinchidan, emperik va nazariy bilimlarning chuqurligi va to‘liqligi darajasidagi farqni ko‘rsatuvchi mantiqiy bilim bo‘lsa, ikkinchidan, yangi va eski bilim o‘rtasidagi dialektik ziddiyatni ifodalash shaklidir.

Ilmiy muammoning tabiati va vazifasi dialektik mantiq doirasida to‘g‘ri tushunilishi mumkin. Chunki u o‘z tabiatiga ko‘ra, tabiat, jamiyat va tafakkur rivojining umumiy obyektiv qonuniyatlarini ochib beradi. Obyektiv olamni bilish jarayonida hodisa va jarayonlarning o‘rtasidagi

sababiy aloqalar aniqlanib, ilmiy muammolar qo'yilishi uchun obyektiv imkoniyatlar yaratiladi.

Ilmiy muammoning quyidagi vazifalari mavjud:

- a) bayon etish;
- b) axborot;
- v) izohlash;
- g) bashorat.

Ilmiy muammoning bayon *etish* vazifasi – tajriba, o'lchash, taqqoslash va yetarlicha faktlarni to'plash asosida tadqiqotning moddiy obyektini aniqlash, to'plangan dalillarni umumlashtirish va tizimlashtirishdan iboratdir. Yangi fakt, gipoteza hamda nazariyalar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni talqin etadi. Muammoning bayon etish vazifasi asosan to'plangan bilimlarni bir butun tizimga yig'adi va umumlashtiradi. Olingan natijalar muammoning tabiatini aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bayon etish vazifasi, jumladan sud-tergov amaliyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, qoldirilgan iz, dalil hamda guvohlar asosida yuz bergan hodisani qayta tiklash uchun xizmat qiladi. Bayon etish darajasining mukammal bo'lishiga erishish o'z navbatida dalillarining to'g'ri, muayyan tartibda umumlashtirilishini va uning natijasi sifatida jinoyatning ochilishini taqozo qiladi.

Ilmiy muammoning axborot yig'ish vazifasi kuzatish, eksperiment, o'lchash va taqqoslash natijalarini umumlashtirib, muammo qonuniyatlarini ochishga xizmat qiladi. Axborot yig'ish jarayonida muammoga doir axborotlar markazlashtiriladi, natijada turli xil qonuniyatlar o'rtasidagi ichki bog'lanish aniqlanadi.

Ilmiy muammoning axborot yig'ish vazifasi bilimlarning rivoji uchun, uni qayta ishlash, mukammallashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ilmiy muammolarni qo'yishda yuz berayotgan hodisa va jarayonlar haqidagi mavjud bilimlarning yetarli emasligini, kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan hodisalar va ularning boshqarish qonuniyatlarini topish, o'zgartirish sabablari va mohiyatini aniqlash zarurdir.

Axborot – inson tomonidan egallangan barcha bilimlarning majmuasi bo'lmasdan, balki muayyan muammoning mohiyatini aniqlash uchun xizmat qiladigan ma'lum bir qismi bo'lib, nazariya va emperik qonunlardan olinadi va muammo bilan bog'liq hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil etadi hamda muammoni yechimiga yo'naltiradi.

Ilmiy muammoning *izohlash vazifasi* eski bilimlar tizimidan yangisiga o'tishning mohiyati va sabablarini, qonuniyatlari, nazariya, gipoteza va dalillarini aniqlash uchun xizmat qiladi.

Shuningdek, izohlash ilmiy bilimlarning rivojiga, hodisalarning yuz berishi sabablarini tushuntirishga va oldindan aytib berish (bashorat qilish)ga xizmat qiladi. Izohlash orqali ilmiy muammolarda hodisaning mohiyati, tarkibi, sabablarini aniqlash kabi ilmiy tadqiqotning aniq vazifalarini yechishga erishish mumkin.

Muammoning izohlash vazifasi tadqiqotning boshqa vazifalari uchun ham zamin yaratadi. U bir tomondan bayon etish, ikkinchi tomondan bashorat etish bilan bog'langan. Izohlash tajriba va nazariy izlanishlarning o'rtasidagi o'tish bosqichidir.

Bizni o'rab turgan hodisalar dunyosi murakkab, o'zaro ichki bog'langan tizim bo'lib, bu tizim bevosita kuzatish mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan jarayonlardan iborat. Shuning uchun ham ularning o'rtasidagi qonuniy va zaruriy bog'lanishlarni aniqlash tadqiqotchi oldiga hodisalarning kelajagi haqida axborot olish, ya'ni bashorat qilish vazifasini qo'yadi.

Bashorat qilish – ilmiy bilishning asosiy vazifalaridan biri bo'lib, bunda ilmiy muammo nafaqat bayon etish, axborot yig'ish, izohlash vazifalarini, balki hodisalarning yo'nalishini bashorat etish vazifasini ham bajaradi.

Bashorat qilishda mavjud va ma'lum nazariya hamda qonuniyatlar ularning zaruriy bog'lanishlari va munosabatlari asosida bu nazariya-qonuniyatlar doirasida aniqlangan noma'lum bilimlar haqidagi farazlar o'rta tashlanadi.

Bashoratning ishonchliligi tadqiqotning rivojlanish qonunlari haqidagi bilim darajasiga, hodisalar rivojining dialektik mantiqiy yondashuviga bog'liqdir. Bashorat qilish realdir, chunki kelajak hozirgi jarayonlarda va o'tmish qonuniyatlarida o'z ildizlariga egadir.

Ilmiy muammoning yuqorida qisqacha tahlil etilgan vazifalari uning tabiatini quyidagicha tavsiflashga asos bo'la oladi:

birinchidan, ilmiy bilish va amaliy faoliyat keyingi taraqqiyot uchun asosiy uslub bo'lib xizmat qiladi;

ikkinchidan, ular o'zaro bog'liq bo'lib, tadqiqotchining ko'zlagan natijalarini olishga xizmat qiladi;

uchinchidan, tadqiq etilayotgan hodisalar rivojlanish qonuniyatlari va yangi nazariyalarning ochilishiga xizmat qiladi.

2. Savol va uning mantiqiy tarkibi

Muammoni hal etishda to'g'ri qo'yilgan savol muammoning yarmidan ko'proq yechimini tashkil etadi. Savol muammoning ifodalanish shakli bo'lib, u mavjud masala haqida axborot olish va har bir tadqiqotchining shaxsiy fikrini aniqlash maqsadida qo'llaniladi.

Har bir savolning kelib chiqishi va qo'yilishiga mavjud bilimlarning yetarli emasligi, qo'shimcha bilim va axborotlarga bo'lgan ehtiyoj asos bo'ladi.

Savol – bilim yoki asosli axborot yetarli bo'lmaganida, javob tarzida qo'shimcha yangi axborot olishning mantiqiy shakli. Savollar bir necha turga bo'linadi:

1. Aniqlovchi savollar. Barcha savollarda «mi» – aniqlovchi qo'shimchasi mavjud. Masalan, «Mustaqil O'zbekiston Respublikasi o'z Konstitutsiyasiga egami?»

«Toshkent shahrida haqiqatdan ham 3 million aholi bormi?»

«IIV Akademiyasida mantiq fani o'qitiladimi?»

Aniqlovchi savollar oddiy yoki murakkab bo'lishi mumkin. Oddiy savollar esa o'z navbatida shartli va shartsiz turlarga bo'linadi. Masalan, «Haqiqatdan ham koinotga birinchi bo'lib YU. Gagarin uchganmi?» – oddiy shartsiz savol yoki «Agar tinglovchi a'lo baholarga o'qisa, yuqori unvon bilan taqdirlanadimi?» oddiy shartli savol shaklida.

Murakkab savollar murakkab hukmlar singari konyunktiv (birlashtiruvchi) va dizyunktiv ayiruvchi hamda aralash (birlashtiruvchi-ayiruvchi) savollarga ham bo'linadi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida so'z va vijdon erkinligi singari demokratik tamoyillar mavjudmi?» yoki «Jinoyat ehtiyotsizlikdan yoki qasddan sodir etilganmi?» va h. k.

2. To'ldiruvchi savollar. To'ldiruvchi savollarning tarkibi «qachon?», «qayerda?», «qanday?», «nega?», «nima?», «qaysi?» kabi so'roq olmoshlaridan iborat bo'ladi. To'ldiruvchi savollar ham o'z navbatida oddiy va murakkab turlarga bo'linadi.

Oddiy to'ldiruvchi savollar bir buyum yoki hodisaga oid axborotni olish uchun beriladi. Masalan, «O'zbekiston shaxsiy hamkorlik tashkilotiga qachon a'zo bo'ldi?» va h. k.

Murakkab to'ldiruvchi savollar bir necha oddiy to'ldiruvchi savollardan iborat bo'ladi. Masalan, «Kim, qachon va qayerda birinchi bo'lib koinotga parvoz qildi?» va h. k.

Oddiy va murakkab savollarni qo'yish qoidalari

- 1) qo'yilayotgan savol aniq bo'lishi kerak;
- 2) aniqlovchi savollarga «ha» yoki «yo'q» shaklidagi muqobil javob olinishi kerak;
- 3) savol qisqa va ravshan shaklda ifodalanishi kerak;
- 4) savol oddiy qo'yilishi kerak;
- 5) murakkab ayiruvchi savollarda barcha tomonlarning muqobil ravishda sanab o'tilishi.
- 6) savolni ritorik (notiqlik) uslubda qo'ymaslik lozim. Masalan, «Qaysi o'zbek O'zbekistonni sevmaydi?» shaklida. Odatda ritorik savollarda tasdiq yoki inkor shaklidagi mazmun bo'lib, ular savol tarzida emas, balki hukm shaklida ifodalanadi.

Javoblar ham savollar tabiatiga qarab shakllanadi. Jumladan, oddiy savollarga javob ham oddiy bo'lib, «ha» yoki «yo'q» shaklida bo'ladi. Masalan, «Tergovchi huquqshunosmi? – ha» – shaklida.

Oddiy to'ldiruvchi savollarning javoblari aniq va puxta ma'lumotlarni o'z ichiga olishi lozim. Masalan, «IIV Akademiyasi qachon va qaysi farmon bilan tashkil etilgan?» degan savolga «IIV Akademiyasi 1994 yil, 2 sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni bilan tashkil etilgan» – kabi to'liq javob shaklida bo'ladi.

Murakkab to'ldiruvchi savollarga javob uning tarkibidagi barcha oddiy savollarga javob tarzida bo'ladi. Masalan, «Haqiqatdan ham jinoyat qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilganmi?» degan murakkab savolga javob «Jinoyat qasddan sodir etilgan» yoki «Jinoyat ehtiyotsizlikdan sodir etilgan» shaklida bo'ladi.

3. Faraz (gipoteza) va uning tarkibi

Mantiqiy tadqiqotning asosiy maqsadi empirik izlanishlar natijasida olingan faktlarning mohiyatini tahlil etish, muayyan bir tizimga solish hamda bashorat qilish orqali ma'lum bir tamoyil va qonuniyatlarni aniqlashdan iborat.

Faraz (gipoteza) – tabiat, jamiyat va insonning tafakkurida yuz beradigan narsa va hodisalarning umumiy aloqadorlik sabablari va qonuniyatlari haqidagi ilmiy asoslangan taxminiy, ehtimoliy bilimlarning rivojlanish shaklidir.

Faraz (yunoncha *hypothesis* – asos, taxmin) uslubiy jihatdan ikki xil ma'noda, ya'ni yetarlicha asoslanmaganlikni tasniflovchi bilimning rivojlanish shakli sifatida hamda muammolilik va muayyan bir taxminni izohlovchi tamoyil, nazariya va qonunlarni shakllantiruvchi uslub sifatida ishlatiladi.

Farazning shakllanishi va ilmiy tekshirishda qo'llanilishi jarayoni bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi: birinchi bosqichda, nazariy izohga muhtoj empirik ma'lumotlar bilan tanishiladi. Bu ma'lumotlar ilmiy qonun va nazariyalar asosida izohlashga harakat qilinadi. Agar mavjud qonun va nazariyalar hodisaning mohiyatini izohlab bera olmasa, ikkinchi bosqichga o'tiladi, ya'ni hodisaning yuz berish sabab va qonuniyatlari haqida taxmin va farazlar oldinga suriladi. Bunda olim mantiqiy tafakkurning induktiv analogiya bo'yicha xulosalash va modellashtirish singari uslublaridan foydalanadi. Bu bosqichda bir-biriga zid bir necha taxminiy izohlar bo'lishi mumkin. Uchinchi bosqichda, bir necha taxmin va farazlarning ichidan haqiqatga ehtimoliy yaqinlari tanlab olinadi. Bu bosqichda faraz (gipoteza)ning mantiqiy ziddiyatsizligi fanning fundamental qoidalariga zid kelmasligi tahlil etiladi.

To'rtinchi bosqichda asosiy faraz amaliy tajribada tekshirish mumkin bo'lgan deduktiv xulosaning natijasidan olinadi va gipoteza tekshirilib, unga aniqliklar kiritiladi. Beshinchi bosqichda muayyan nazariyadan keltirib chiqarilgan natija eksperimental jihatdan tekshiriladi. Faraz empirik jihatdan tasdiqlanadi yoki inkor etiladi.

Farazning umumiy tarkibidan ko'rinib turibdiki, u murakkab bilish uslubi bo'lib, unda mantiqning deduktiv, induktiv hamda analogik xulosalash usullaridan keng foydalaniladi. Faraz tarkibining tahlili quyidagi muhim belgilarni ko'rsatib beradi:

Farazning birinchi muhim belgisi bu uning mantiqiy bilish uslubi ekanligi. Bu belgi inson bilimlarining doimiy uzluksiz ravishda noaniqlikdan aniqlikka borishini, hodisalarning sababiy bog'lanishlari va qonuniyatlarini uzluksiz o'rganish bilan bog'liqdir. Haqiqatdan ham tabiat, jamiyat va inson tafakkurining sabablari va qonuniyatlarini bilish farazdan boshlanadi;

Farazning ikkinchi belgisi – uning taxminiy muammolik bo'lishi. Farazdagi taxminiy fikrlar mantiqiy xulosaning usullari orqali aniqlanishi, ma'lum darajada obyektiv haqiqatga asoslanishi lozim.

Farazning uchinchi belgisi – uning yangi bilimlarni keltirib chiqarishi. Farazning chinligini dalillash jarayonida bizga noma'lum bo'lgan yangi bilimlar kelib chiqishi mumkin. Farazning bunday ijodiy ko'rinishi ilmiy tadqiqot jarayonida yangi tamoyil, nazariya va qonunlarni keltirib chiqaradi.

Faraz tadqiqot obyektiga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi.

Tabiat, jamiyat va inson tafakkurining qonuniyatlari va sabablari haqida ilmiy asoslangan farazga *umumiy faraz* deb aytiladi. Umumiy faraz

tadqiq etilayotgan hodisalarning butun bir sinfi bilan umumiy aloqadorligi va qonuniy tabiatini tushuntirish maqsadida qo'llaniladi. Umumiy farazga fan tarixidan juda ko'plab misollar keltirish mumkin. Masalan, Demokritning «Narsalarning atomistik tuzilishi» haqidagi farazi keyinchalik gipoteza shaklida o'rganilib, isbotlangan nazariyaga aylandi.

Juz'iy faraz deb muayyan sinf turining aniq ayrim va yakka hodisalarining sababiy va qonuniy bog'lanishlari haqidagi ilmiy asoslangan faraziga aytiladi. Juz'iy faraz muayyan ko'plikning ayrim qismlari, qonuniyatlarining paydo bo'lish sabablarini o'rganish uchun yaratiladi. Masalan, arxeolog qazish ishlarida ochilgan topilmaning yoshi haqida faraz tuzsa, tarixchi aniq tarixiy davrlar haqida farazlar tuzadi.

Yakka faraz – alohida olingan narsa va hodisalarning paydo bo'lish va rivojlanishi qonuniyatlarini tushuntiruvchi dalillarga asoslangan taxmin. Tergovchi jinoyatni ochishda, sodir etilgan jinoyatning individual belgilaridan kelib chiqib yoki vrach aniq bir kasalni davolash jarayonida individual yondashuvlarga asoslanib turli taxminlarni o'rta tashlaydi. Masalan, O'zbekistonning mustaqillikka erishishi va o'ziga xos bozor iqtisodiyotiga ega bo'lishi, iqtisodiy rivojlanishning turli ehtimoliy taxminga asoslangan yo'llarini ishlab chiqishni taqozo etadi.

Umumiy, xususiy va yakka farazlarni isbotlash jarayonida *ishchi farazlar* ham tuziladi.

Ishchi faraz – tadqiqotning boshlang'ich bosqichida tuzilib, undan kuzatish va eksperiment natijalarini tasvirlash, muayyan bir tizimga solish, guruhlashtirish va bayon etishda foydalaniladi. Ishchi farazda yangi faktlar, aloqalar oydinlashib, yangi ehtimoliy bilimlar paydo bo'ladi.

Sud-tergov amaliyotida alohida faktlarni yoki jinoiy hodisalarni izohlashda turli farazlar oldinga suriladi. Bunday farazlar «versiya» (lotin. versio – o'zgartirish, turlantirish) yoki o'zbekcha «tusmol» deb ataladi. Tusmol sud-tergov amaliyotida qo'llaniladigan jinoyatchilikning ayrim xususiyatlari va umuman jinoyatchilikning mohiyati va kelib chiqishini izohlovchi faraz shakli. Sud oldida turgan jinoyat hodisasini va jinoyatni sodir etgan jinoyatchini aniqlash vazifasini isbotlashda yuz bergan hodisa haqida umumiy tusmolni oldinga surishni taqozo qiladi. Bu tusmol hodisaning barcha muhim jihatlarini umumlashtirib, kim sodir etgan, qachon, qayerda, qanday usulda sodir etgan, jinoyatning maqsadi, motivi, jinoyatchining aybi kabi bir necha savollarga javob berishi lozim. Odatda tusmol sodir etilgan aniq jinoyatning aniq dalillari yig'indisiga asoslanadi.

Umumiy tusmolni tekshirish jinoiy hodisaning yakka jihatlarini, faktlarini keng tahlil qilish asosida olib boriladi. Jinoiy hodisaning har bir

tomoni haqida juz'iy hamda yakka tusmollar oldinga suriladi. Juz'iy va yakka tusmollar yordamida olingan axborotlar umumiy tusmolni aniqlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

4. Nazariya va uning mohiyati

Oldingi mavzularning tahlillaridan eski nazariy bilim, tasavvur hamda yangi faktlar o'rtasidagi ziddiyatlar muammoning vujudga kelishi va uni hal etish uchun turli farazlarning oldinga surilishiga sabab bo'lganligi ma'lum bo'ldi.

Nazariya mantiqiy tafakkurning muammo va gipotezadan keyingi, ularning hal etish va baholash mezoni bo'lib, umumlashgan, ishonchli bilimlar majmuasidan iborat, o'z tushuncha hamda qonun-qoidalaridan tashkil topgan bir butun tizimdir.

Ilmiy nazariya quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topadi:

- empirik asos – nazariyaga aloqador faktlar va h.k;
- boshlang'ich nazariy asos – nazariyaning asosiy tushunchalari, postulatlar (aksiomalari), qonunlari, prinsiplari;
- nazariyaning mantiqiy apparati: tushunchalarni hosil qilish va ta'riflash qoidalari, xulosa chiqarish (isbotlash) qoidalari;
- olingan natijalar (xulosalar).

Olim ilmiy muammoni nafaqat oldinga suradi, balki yangi nazariyani tashkil etuvchi o'ziga xos bilimlar tizimini ishlab chiqadi. Shuning uchun ham mantiqiy tafakkurning shakllari: muammo, gipoteza va nazariyalarning o'rtasida dialektik birlik hosil bo'ladi.

Nazariyani yaratish jarayoni empirik dalillarni to'plash va umumlashtirishdan iborat bo'lmay, balki yangi dalillar va eski nazariyalarning o'rtasidagi ziddiyatlarni aniqlashdan iboratdir.

Ilmiy nazariya mantiqiy jihatdan mukammallikni ifodalovchi, tizimlashtirilgan va tarkiblashtirilgan bilimdir. Ilmiy nazariyaning bilimlar tizimi sifatida uning tarkibidagi asosiy tamoyil mavjudlik shartini ajratishni talab etadi.

Ilmiy nazariyaning asosiy tamoyili bo'lib, ilmiy tamoyil darajasiga olib chiqilgan va umumlashtirilgan asosiy qonuniyati namoyon bo'ladi.

Demak, tamoyil – ilmiy dalil, tushuncha, muammo, faraz va muayyan ilmiy nazariyani o'zaro bog'laydigan va muayyan yo'nalishga soladigan mantiqiy-ilmiy tafakkur shaklidir. Tamoyil ilmiy nazariyaning asosini tashkil etadi. Chunonchi, O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurish nazariyasining asosida Prezident I. A. Karimov tomonidan oldinga surilgan quyidagi tamoyillar yotadi:

- erkin bozor iqtisodiga o‘tish;
- so‘z erkinligi, vijdon erkinligi, matbuot erkinligi;
- qonun ustuvorligini ta‘minlash va hokazo.

Ilmiy nazariyaning tarkibida muhim o‘rinni tamoyillar bilan birgalikda qonunlar egallaydi. Qonun mantiqiy tafakkurda muhim, zaruriy, barqaror aloqadorlikni ifodalab, hodisaning yo‘nalishini belgilab beradi. Qonunsiz nazariya muayyan maqomga ega bo‘lmaydi. Qonun ilmiy nazariyada elementlar o‘rtasidagi umumiy aloqadorlikni tartibga soluvchi rolini o‘ynaydi. Ilmiy nazariyada barcha qonunlar o‘zaro bog‘liq bo‘lib, mustahkam bir butunlikni tashkil etadi.

Shuning uchun ham muayyan bir qonunning qisman o‘zgarishi butun bir tizimning o‘zgarishiga olib keladi. Ilmiy nazariyaning asosini tashkil etuvchi qonunlar nazariya tamoyilining mazmunini izohlaydi hamda rivojlantiradi.

Nazariya tarkibiga tamoyillar va qonunlardan tashqari, uning muhim, zaruriy belgilarini ifodalovchi tushunchalar ham kiradi. Fandagi har bir nazariyaning asosiy maqsadi mazkur sohaga oid ilmiy tushunchalarni shakllantirishdan iborat. Masalan, «Fuqarolik jamiyati», «Huquqiy davlat» tushunchalariga oid nazariyalar.

Ilmiy nazariya tarkibida muayyan qoida va dalillar ham mavjud bo‘lib, ular nazariyaning poydevorini tashkil etadi. Ayrim qoidalar isbotsiz qabul qilingan aksiomalar tarzida bo‘ladi. Ilmiy nazariyalarni yaratishning asosiy sabablardan biri uning muayyan vazifalarni bajarishidir. Nazariya ham muammo singari izohlash, bayon etish, bashorat qilish kabi metodologik vazifalarni bajaradi.

Nazariyaning pirovard maqsadi – amaliyotga xizmat qilish. Nazariyaning amaliyot bilan bog‘liqligi uning hayotiyligini oshiradi va bilimlarimiz haqiqiylikning mezonini bo‘ladi.

Ilmiy tafakkurdagi mantiqiy shakllarning gnoseologik tahlilidan ko‘rinib turibdi-ki, ular o‘zaro aloqadorlikda bo‘lib, ilmiy bilimlar rivojining tabiatini tushunishga yordam beradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Muammo va muammoli vaziyat tushunchalarining mohiyati nimada?
2. Muammo va savolning o‘zaro aloqadorligini tushuntirib bering.
3. Muammo yechimining dastlabki shartlari nimalardan iborat?
4. Sud qarorini qabul qilishda protsessual jarayonlarning ketma-ketlik qoidalarini tushuntirib bering.
5. Quyidagi savollarning to‘g‘riligini va to‘g‘ri bo‘lsa, turlarini aniqlang:

5.1. ayblanuvchiga bir vaqtning o'zida JKning bir necha moddasi bo'yicha ayblar qo'yilishi mumkinmi?

5.2. fuqaro S.ning xatti-harakatida jinoyat tarkibi mavjudmi va u JKning qaysi moddasi bilan izohlanishi mumkin?

6. Farazning tarkibi, turlari va tasmol (versiya) bilan aloqadorlik jihatlarini tushuntirib bering.

7. Keltirilgan faraz va tasmollarning turini aniqlang:

7.1. Yerda hayotning paydo bo'lishi haqida rus bioximigi A. I. Oparin muayyan bir farazni ilgari suradi. Uning ta'kidlashicha, planetamiz dastlabki davrda o'z okeanlarida juda ko'p miqdorda suv saqlagan. Yerning o'z o'qi atrofida va boshqa sayyoralariga nisbatan aylanishi okean sathining haroratini iloji boricha ko'tarilmasligiga asos yaratib bergan. Yer yuzining 150 mln. km³ qismini okeanlar tashkil qilgan. Yerning birlamchi qatlamini vodorod, ammiak, metan, uglekisliy gaz va suv kabi elementlar tashkil etgan. Atmosferada azon qatlamining yo'qligi tufayli yerda quyoshning ultrabinafsha radiatsiya nurlarini intensiv ta'siri kuchaygan. Natijada organik birikmalarning ximik evolutsiyasi sodir bo'lib, dunyo okeanlarining turli joylarida hayotning paydo bo'lishiga turtki bergan. Shu tariqa hayot paydo bo'lgan¹⁴;

7.2. «N» shahrining «A» bolalar bog'chasida 30 dan ortiq kichik yoshdagi bolalar yuqumli ichak kasalligi bilan og'rib qolishdi. Shaharning sanitariya vrachlari vaziyatni alohida o'rganib chiqib, infeksiyaning sababi issiqda o'z sifatini yo'qotgan go'sht mahsulotlaridan tayyorlangan taom ekanligi haqida xulosa kelishdi. Boshqa soha mutaxassislari ham mazkur taxminni qo'llab quvvatlashdi. Darhaqiqat, taomning buzilishi kasallikni kelib chiqishiga sabab ekanligi to'g'ri bo'lib chiqdi va tegishli xizmat xodimlari muayyan javobgarliklarga tortilishdi.

¹⁴ Опарин А. И. Проблема происхождения жизни. – М., 1976. – С. 27–43.

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2003.
2. *Каримов И. А.* Фан – Ватан равнакига хизмат қилади // Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. – Т.: Ўзбекистон. 1996.
3. *Каримов И. А.* Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари // Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Т., 1996.
4. *Каримов И. А.* Юсак малакали мутахассислар – тараққиёт омили // Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. – Т., 1996.
5. *Каримов И. А.* Тарихий хотирасиз келажак йўқ. // Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан яратамиз. Т.7. – Т., 1999.
6. *Каримов И. А.* Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир // Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Т.8. – Т.: Ўзбекистон. 2000.
7. *Каримов И. А.* Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. – Т., 2001.
8. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Т., 2002.
9. *Каримов И. А.* Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Т., 2003.
10. *Каримов И. А.* Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. – Т., 2004.
11. *Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмади. Т.13. – Т., 2005.
12. *Каримов И. А.* Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т., 2005.
13. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 1995.
14. Ўзбекистон Республикасининг маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. – Т., 1995.
15. *Алексеев А. П.* Аргументация. Познания. Общение. – М., 1991.
16. *Ал-Бухорий.* Ҳадис. I–IV томлар. – Т., 1990.
17. *Арно А., Николь П.* Логика или Искусство мыслить. – М., 1991.
18. *Бочаров В. А., Маркин В. И.* Основы логики. – М., 1994.
19. *Войшвилло Е. К.* Понятие как форма мышления. – М., 1989. Ч.2. Т., 2000.

20. *Войшвилло Е. К., Дектерев М. Г.* Логика. – М., 1994.
21. *Горский Д. П., Ивин А. А., Никифоров А. Л.* Краткий словарь по логике. – М., 1991.
22. *Ивин А. А.* Логика. Учебник. – М.: Гардарики, 2000.
23. *Ивлев Ю. В.* Логика. – М., 1993.
24. *Каримов С.* Мантиқ. Ўқув қўлланма – Т., 1995.
25. *Кириллов В. И., Старченко А. А.* Логика. – М., 1987.
26. *Кириллов В. И., Старченко А. А.* Логика. Учебник для юридических вузов. – М., 2000.
27. *Кириллов В. И.* Логика. Учебное пособие. – М., 2004.
28. *Кондаков Н. И.* Логический словарь. Справочник. – М., 1975.
29. *Маковельский А. О.* История логики. – М., 1967.
30. *Маркин В. И.* Силлогистические теории в современной логике. – М., 1991.
31. Миллий истиқлол мафкуриси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2000.
32. Мустақиллик: илмий, изоҳли, оммабоп луғат. – Т., 1999.
33. *Раҳимов И.* Мантиқ. Ўқув қўлланма. – Т., 1994.
34. *Тўйчиев Б. Т.* Мантиқ. Ўқув методик қўлланма. – Т., 1993.
35. Фалсафа: Қомусий луғат / Тузувчи ва масъул муҳаррир К. Назаров. – Т.: Шарқ, 2004.
36. Фалсафа: қисқача изоҳли луғат / М. Н. Абдуллаева ва бошқалар. – Т.: Шарқ, 2004.
37. *Хайруллаев М.* Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. – Т.: Ўзбекистон, 1991.
38. *Хайруллаев М., Ҳақбердиев М.* Мантиқ. Ўқув қўлланма. – Т., Ўқитувчи, 1993.
39. *Шарипов М., Файзихўжаева Д.* Мантиқ. Маърузалар матни. – Т., 2000.
40. *Шарипов М., Файзихўжаева Д.* Мантиқ. Ўқув қўлланма. – Т., 2004.
41. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар / М. Хайруллаев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон, 1995.

MUNDARIJA

K I R I S H	3
1-mavzu. MANTIQ ILMINING PREDMETI VA AHAMIYATI	5
1. Tafakkur – mantiq fanining bahs mavzui	5
2. Fikrning mazmuni, shakli va mantiqiy qonunlari haqida tushuncha	9
3. Tilning mantiqiy tahlili	12
4. Mantiq fanining huquqshunoslik fanlari va amaliyoti uchun ahamiyati	16
2-mavzu. MANTIQ FANI RIVOJLANISHINING ASOSIY BOSQICHLARI	19
1. Qadimgi dunyoda mantiq ilmining shakllanishi	19
2. O‘rta asrlarda Markaziy Osiyo mantiq ilmining rivojlanishi	28
3. Yangi davr (XVII–XIX asrlar) va hozirgi zamon mantiq ilmi taraqqiyotining asosiy yo‘nalishlari	33
3-mavzu. MANTIQLARNING ASOSIY QONUNLARI	39
1. Mantiqlarning qonunlari haqida tushuncha	39
2. Ayniyat qonuni	40
3. Nozidlik qonuni	41
4. Uchinchisi istisno qonuni	42
5. Yetarlicha asos qonuni	44
4-mavzu. TUSHUNCHALAR	47
1. Tushunchalar tafakkur shakllaridan biri sifatida	47
2. Tushunchaning turlari va ular o‘rtasidagi munosabatlar	50
3. Tushunchalar ustida mantiqiy amallar	55
5-mavzu. HUKM	60
1. Hukm haqida umumiy tushuncha	60
2. Sodda hukm va uning turlari	62
P – Taqsimlangan	67
3. Murakkab hukm va uning turlari	67
4. Hukmlar o‘rtasidagi munosabat va ularning modallikka ko‘ra turlari	70
6-mavzu. XULOSA	76
1. Xulosa haqida umumiy tushuncha	76
2. Deduktiv xulosa chiqarish	77
3. Induktiv xulosa chiqarish	95
4. Analogiya bo‘yicha xulosa chiqarish	100
7-mavzu. ISBOTLASH VA RADDIYA	103
1. Isbot va uning tarkibi	103
2. Isbot va raddiyaning turlari	105
3. Isbot va raddiyaning qoidalar hamda xatoliklari	107
8-mavzu. MUAMMO. GIPOTEZA. NAZARIYA	113
1. Muammo va uning mohiyati	113
2. Savol va uning mantiqiy tarkibi	116
3. Faraz (gipoteza) va uning tarkibi	117
4. Nazariya va uning mohiyati	120
TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR	123

MAVLYANOV Abdurahim Abduvahidovich

M A N T I Q

Ma'ruzalar kursi

Muharrir **S. R. Barakayeva**
Texnik muharrir **S. N. Yashina**

Bosishga ruxsat etildi .2006. Nashriyot-hisob tabag'i

Adadi Buyurtma Narxi shartnoma asosida

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi,
700197, Toshkent sh., Intizor ko'chasi, 68